КЫШТЫ ХҮР АЖАРЫ—ЭҢ КОЛ СОРУЛГА

КҮСКҮ БЕЛЕТКЕЛДЕРДЕН– КЫШТАГЛААШКЫНЧЕ

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 133 (15817) ◆ 1996 чылдың декабрь 5, четверг ◆ Ат салган шагы 22.45 Садар өртээ 500 рубль.

«Хамаатыларның каттыжыышкынга кирер эргезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Дээди Хурал 1996 чылдың ноябрь 13-те хүлээп алган.

1 чүүл. «Хамаатыларның каттыжыышкынга киржир эргезиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгени киирер: «Оон иштинде казачество» деп сөстерни 21 чүүлдүң бешки кезээнден казыыр.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаап хүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай. № 669, 1996 чылдың ноябрь 23.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы Тыва Республиканың Президентизиниң 1997 чылдың март 16-да эрттирер соңгулдаларының айтырыгларының талазы-биле соңгулда каттыжыышкыннарының, соңгулда блоктарының, соңгукчуларның инициативчи бөлүктериниң телээлекчилерин дараазында адреске кээрин дилеп тур: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18, Тыва Республиканың Чазаа-ның бажыңы, 2-ги кадт, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы. Телефоннары: 3-57-97 (улус хүлээп алыр чер), 3-64-60, 3-74-55, 3-76-32, 3-50-31.

ЭРЗИН, ТЕС-ХЕМГЕ БАРЫП ЧОРААН

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак ажыл-албанының аайы-биле ТР-ниң онза комиссия кежигүннери-биле кады Эрзин, Тес-Хем кожууннарга декабрь 1-де барып ажылдаан.

Бо хүннерде ук кожууннарның девискээринде чагган харның кылыны 30—35 сантиметр четкен. Мал ажылдыг коллективтиг бүдүрүлгелерде, совхозтарда чоокку 40—50 чылдар дургузунда көстүп көрбээн нарын байдал тургустунган. Чүге дизе бо кожууннарның ажыл-агыйлары мал-маганың колдуунда кыштадыр кодандан үндүрүп, одарладып чаңчыккан. Хой, өшкүзү тыва уксаалыг. Сиген-ширбиилди чайын курлавырлап белеткээн хемчээли мал чеминиң турар ужурлуг единицазынга четпес. Ам канчаарыл?

Ш. Д. Ооржак Эрзин, Тес-Хем кожууннарның төптеринге баргаш, өнчүнүң бүгү хевирлериниң ажыл-агыйларының удуртукчулары-биле ужуражып, нарын байдалдың уржуунда тургустунган онза комиссияларының ажылын күштелдирерин суму, кожуун чагырга черлериниң даргаларынга дааскан.

Танов ЧИГДЕН.

Бай-Тайгадан

Өртектерни тургускан

Кожуун девискээринге кодээ ажыл-агый продукциязын садып, сайгарарының ортумак өртектерин чагырга черп доктаадып тургускан.

Бода маллы — 600—700, хой, өшкүнү — 150 муң рубльге садары көрдүнген.

Шынары куду

Чадаанадан Тээлиже сөөртүп эккелген хөмүр-дашты оттуларга кыппас, аңаа кара даш боор турарын херглекчилер хомудал-биле чугаалажып турар.

Шынары куду «бараанны» чонга садар эргени «Каа-Хем» хөмүр-даш разрезиниң Чадаана участогунуң удуртулгазынга кым бергенил?

Эргезин казаан

1996 чылдың түңнелдери-биле боттарынга быжыглаан черлерни чөптүг ажыглаваан база учет-отчедун кылбааны дээш 100 ажыг арат (тараачын) ажыл-агыйларның ажыл-чорудулга кылыр эргезин казаан болгаш хоозураашкынга таварышкан деп тускай доктаалды Бай-Тайга кожуун чагыргазы хүлээп алган.

Сайгарып көөрге...

Тыва Республиканың Президентизиниң «Мал оорлаар болгаш самчыгдал кылыр чоруктар-биле демиселди күштелдирер дугайында» 1996 чылдың июнь 20-де үндүрген № 486 Чарлыы канчаар күүсеттинип турарының талазы-биле сайгарылгалыг чугааны чоокта чаа болуп эрткен кожуун чагыргазының коллегия хуралынга кылган.

Бо чылдың 9 айларында кожууннуң ажыл-агыйлары бода маллы 1168, хой, өшкүнү — 1300 баштыг оорлаткан азы самчыгдап чок кылганы илереэн.

Сарыг-оол САЛЧАК.
Кожуун чагыргазының парлалга албанының ажылдакчызы.

Президентиниң ажыл-албаны

БЕРГЕЛЕРНИ АЖЫП ЭРТЕР ДЭЭШ

Өвүр кожууннуң девискээринге улуг хар чаггаш, хат хадаанындан мал кыштаглаашкынынга берге байдалды таварыштырган. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак бо кожуунга баргаш, бойдустуң таварыштырган берге уржуктарын ажып эртер дээш чүнү кылып турары-биле таныжып, малды кыштан онча-менди ажырар дээш чүнү кылырының, кандыг дуза, деткимчени Чазак чедирерин, ажылды канчаар организастаарының талазы-биле кожууннуң суму чагыргаларының, ажыл-агыйларның удуртукчулары, ажылчы чон-биле чугааны кылган.

«Ак-Бедик» коллективтиг бүдүрүлгениң Бора-Шайда, Хам-Дытта малчыннарының коданнарынга Президент чораан. Чаңгыс-даа коданче баар орукту ол хүнде аштаваан болган, ынчангаш хөртүкке дүжүп чорааш четкен. Хоочун малчын Бинс Ооржактың аалынга баргаш, ажыл-ижи, амыдыралы-биле таныжкан. Хойжунуң ниити байдалы амдызында чүгээр. Малы козурлап эгелээн, ону эмнээр эми ам-даа чок. Солярка төнген, чырыткызы чок, үс-биле дең кылып алган орар. Малга чылгадыр дус база херек болуп турар. Ол девискээрниң одарлары күзүн өрттенип калган, ооң уламында мал одары берге-дээн, алды коданны ыңай-бээр таарыштыр көжүрери чугула болу берген. Ш. Д. Ооржак бо бүгүнү кичээнгейлиг дыңнап, билип алгаш, кожуун чагыргазының даргазы М. М. Данзынга четпестерни эдер, дуза көргүзер, алды коданны өске черлерже көжүрер даалганы берген.

Хам-Дытта малчын Бичелдей Моңгуштуң кодаңынга барган. Хойжу малды кыштан менди ажырары берге байдалда таварышканын чугаалаан. Коданнарже оруктарны аштаар, одарларны далбыйлаары, малды чемгерери эгежок чугула болу берген. Малчында 20 хире тонна сиген бар, ол эвээш, немелде чем тып, сөөртүп алыры чугула болуп турар. Бо берге кышты ажып эртер дээш бир демниг хөделири, кызымак ажылдаары негеттинип келген. Президент оон-биле чөпшээрешкеш, Чазактың талазындан оруктар аштаарынга, одарлар далбыйлаарынга, мал чемнери сөөртүрүнге кывар-чаар материалдарны кожуунга тускайлап бергенин дыңнаткан. Кожуун эмнелгезиниң эмчилери медицина камгалалы чок дээш малчыннарны хүлээп албайн, өртек негеп турарын хойжунуң кадайы Маңмаштай Моңгуш даргага хомудаан. Оон аңгыда, республиканың Кадык камгалал яамызының көжүп чоруур бригадазы ырак одарларда ажылдап чоруур малчыннарның кадыының байдалын шинчип чоруп турза-даа, шуптузунга четпээнин чугаалаан. Яамының сайыды Б. К. Күдерек-биле чугаалажып тургаш, ону чедир кылдыртырын ол дыңнаткан.

Солчур суму чагыргазынга Президент баргаш, оон даргазы Чечек Чыпсың-биле ужуражкаш, сумунуң ажылчы чонунуң чурттап турар байдалын айтырып, чугаалашкан.

Ш. Д. Ооржак «Ак-Бедик» коллективтиг бүдүрүлгениң директору Сергей Норбудан кылын хар чагган соонда орук аштаар, одарларны далбыйлаар, мал чеми белеткээр талазы-биле кандыг хемчеглер ап турарын айтырган. Бо ажыл-агыйның девискээринде бүдүрүлгениң болгаш хуу кижилерниң 86 кодан малы бар. Кывар-чаар материалдар чок болганындан кандыг-даа ажыл ында эгелевээн болган. Бо ажылды кандыг-даа саадаашкын чокка чорудар айтыышкынны берген.

Хандагайтының Культура бажыңынга кожууннуң актив хуралы болган. Ш. Д. Ооржак аңаа делгеренгей чүве чугаалаан. Россияда болгаш Тывада реформаларны боттандырар дээш хемчеглерни ап турарындан чамдык кылдынган чүүлдер барын ол демдеглээн. Кожууннуң девискээринде кылын хар дүшкени-биле холбаштыр бо берге байдалдан үнериниң аргаларын сүмележир, чүнү кылырын чугаалажыр база чоннуң хомудал чагаалар Чазакка кирген, ооң хыналдаларын чоруткан, ооң ажы-биле келгенин ол дыңнаткан.

Кожууннуң экономиказының кол адыры мал, ооң баш санын чидирбейн камгалаары политиктиг, экономиктиг чугула айтырыг ол дээрзин Президент айыткан. Ону боттарывыс кылыр ужурлуг бис, өскээртен кым-даа кээп кылып бербес, ындыг болганда, малчын коданнарже оруктарны аштаар, одарларны далбыйлаар, суг, мал чемнери сөөртүр, мал чемнери белеткээрин организастаар, малчыннарның аъш-чем-биле хандырылгазынче сагыш салыр. Чазактан бо айтырыгларны шиитпирлээринге дузаны чедирип турар. Ылаңгыя кывар-чаар материалдарны тускайлап берген, ону дүрген сөөртүп алгаш, ажыл-херекче шалыпкын кирери чугула болуп турар. Оон аңгыда, малчын коданнарга кожууннуң албан организацияларының коллективтерин быжыглаар, шеф дузазын чедирерин Президент саналдаан. Совхозтарның малының бажы кудулаан-даа болза, хуу улустуң малының баш саны 5 муң башка өскен. Ниитиниң-даа, хуу-даа малды ылгай көрбейн, шуптузун камгалап алыр дээш ажылдаарын ол чугулалаан.

Кожуун чагыргазының, коллективтиг бүдүрүлгелерниң удуртукчулары, тускай эртемниглери малчыннарже сагыш салбастаанын Ш. Д. Ооржак шүгүмчүлээн. Ол дугайында малчыннар хомудап турар. Малчыннар хуралдарын эртирбестээн, даргалар, тускай эртемниглер коданнар кезивестээн. Улуг хар чааптарга безин малчыннарга кым-даа барбаан. Кожуунда 3-4 бульдозер бар хирезинде, чаңгыс километр-даа орук аштаваан болуп турар. Курлавыр мал чеми белеткээринче эгелеп кирбээн. Мал ажылдыг кожууннуң удуртукчуларының ынчаар четпес ажылдап турарынга ол таарзынмаан.

Кожуун чагыргазының удуртукчуларын хомудаан чагааларга хамаарыштыр чугааны кылган, хемчээн алган. Кожуун чагыргазының коллегия кежигүннери-биле чаңгыстап беседалажып чугаалашкан.

Саң-хөө айтырыынга Ш. Д. Ооржак доктааган. Бюджетте организацияларның ажылдакчылары, пособие алырлар элээн каш айлар дургузунда акша албаан, ооң чылдагааны ниити Россияда бо талазы-биле байдалдың берге болуп турарында. Тываның Чазаа бо айтырыгны шиитпирлээриниң хемчээн ап турар. Бир эвес акшаны аптарла болза, кожуунга ылап-ла бээр. Үндүрүг чыылдазын четпес чорудуп турарын чугаалаан. Анализтен алырга, кожуун үндүрүгнү долузу-биле чыып ап болур аргазы бар.

Россияның күрүне кызыгаарының Тыва участогун камгалап, быжыглаар, мал оорлары-биле демиселди күштелдирери чугула айтырыг болуп турарын чугаазынга демдеглээн. Ылаңгыя малдың кадарын экижидеринче кичээнгейни салган.

Торгалыг, Саглы, Хандагайты сумо чагыргаларының даргалары Владимир Доңгак, Шолбан-оол Саая, Даш-оол Баазан, кожуун чагыргазының херектер эргелекчизи Шыдыраа Саая, Хандагайты суурдан Шарбый-оол Куулар болгаш өскелер-даа актив хуралынга санал бергеш, кыштың берге байдалын ажып эртер дээш кандыг хемчеглерни ап эгелээнин, моон соңгаар чүнү кылза чогуурун чугаалааннар.

Ш. Д. Ооржак хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга харыылаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Республиканың Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарга мал кыштаглаашкынының үезинде практиктиг дуза чедирер талазы-биле соңгаарлаттынмас хемчеглер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Мал кыштаглаашкынының талазы-биле таарымчалыг эвес байдал республиканың совхозтарында, колхозтарында болгаш коллективтиг бүдүрүлгелеринде тургустунган. Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Эрзин болгаш Тес-Хем кожууннарның девискээринге улуг хар дүжүп, күштүг хат эрткен. Хойжу коданнарга мал чемнерин чедирер, суг сөөртүр транспорт кывар-чаар материалдарның ажыл-агыйларда чогундан турупкан, ынчангаш соңгаарлаттынмас хемчеглерни ап чорудары негеттинип турар.

Үстүнде айыттынганы-биле холбаштыр доктаадырым болза:

1. Мал кыштаглаашкынында тургустунган берге байдалдан үнери-биле саң-хөө, материалдыг болгаш күш-ажыл курлавырларын мөөңнээр талазы-биле дарый хемчеглерни Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызындан, кожууннар чагыргаларындан, кодээ ажыл-агый эргелелдери-биле чергелештир кодээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң удуртукчуларындан негээр.

2. Тываның электри четкилери (Сурков), «Красноярскэнерго» АН-ның республикада энергия хайгааралының килдизи кыштаглаашкын чоруп турар үеде сүт-бараан фермаларын, хойжу коданнарны, өрүмнеп каскан кудуктарны электри-биле үзүктел чокка хандырар.

3. Федералдыг болгаш тус чер автооруктарының байдалын экижидер талазы-биле хемчеглерни «Тыва автоорук» эргелелинге (Санаа) дагзыр.

4. Тыва Республиканың Президентизиниң 1995 чылдың ноябрь 14-те үндүргени № 40 рп айтыышкынының өскерилгени-биле Тыва Республиканың Президентизиниң курлавырында нефть продуктуларын бир хүн шыгжааны дээш 0,1 хуу өртекти тургузар.

5. Ажыл-агыйларга капсырылгада көрдүнгенин езугаар бензин болгаш кышкы кывар-чаар чүүлдер-биле хандырылганы кывар-чаар материалдарның шыгжамыры дээш төлевириниң хемчээлиниң өскерилгезинден тургустунган 2,7 млрд. рубль-биле «Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгези (Доржукай) санажылганы чорудар. Курлавырларны шыгжааны дээш чарыгдалдарның орнун тургузарынга 1,5 млрд. рубль түңнүг нефть продуктуларны «Тыва нефть продукт» күрүне бүдүрүлгезинге шилчидер.

6. Ажыл-агыйларга кывар-чаар чүүлдерниң хуваалдазын декада санай Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы (Моңгуш) хандырар.

7. Хөмүр-даш болгаш дус-биле санажылга езугаар кодээ ажыл-агыйга кывар-чаар материалдарның курлавыр фондузундан үнген 468,2 млн. рубль акша-хөреңгиниң долур эгидилгезин «Каа-Хем» хөмүр-даш разрези (Кара-оол) хандырар.

8. Кандаашкынга таварышкан үстүнде адаттынган кожууннарже Таңды, Бии-Хем, Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарның малга бээр тараа аймааның болгаш бөдүүн чемнериниң курлавырларын таарыштыр үлеп хуваарын Кодээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы (Моңгуш) дилеп тывар.

9. Малчыннарның садыг, медицина хандырылгазының, кышкы хепти, идикти дилеп тыварының болгаш кожууннардан чорударының немелде хемчеглерин Тыва херглекчилер эвилели (Моңгуш), Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы (Күдерек), кожууннар чагыргалары алыр.

10. Кожууннар болгаш сумулар аразынга харылзааны үзүктел чок хандырар талазы-биле хемчеглерни «Россвязьинформ» күрүне бүдүрүлгези (Доңгак) ап чорудар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1996 чылдың ноябрь 27. № 530. Кызыл хоорай

ПАРЛАМЕНТ ЧУДУ-КАРАЗЫНЧЕ КИРИП, БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛАП БОЛУР

Оппозиция ону манап турар

Бодап көөрге, бистиң Конституциявыска сонуургалдың изии декабрь референдумундан эгелээш, бо үеге чедир кажан-даа мынчаар бедик көдүрлүп көрбээн боор. Ону чүгле конститустуг орган — Улуг Хуралдың эрткен үш чыл ою болгаш ажылдап эгелээни-биле холбаштырып болбазы чугула.

Ооң бир кол чылдагааны — «Москвадан эң кыдыкы оранннарга чедир», бүгү-ле черлерде төлээшкиннер кылбазының хоочураан аарыы, ооң уламындан социал дүшкүүрлүг чорук чидигленип орар. Ол бүгүлеге хамыктың мурнунда девискээрлерниң болгаш бүдүрүлге черлериниң удуртукчулары буруулуг деп федералдыг эрге-чагыргалар санап турарлар: күрүнеже үндүрүглер шилчитпейн, оон-биле ажыл төлевиринин саадаашкынын болдуруп турарлар деп аан. Бюджеттери боттарының хууда үндезиннериниң күсели-биле хевирлеттинип тургустунуп турар, экономика талазы-биле күштүг девискээрлерге хамаарыштыр алыр болза, ол чептүг боор болбайн аан. А арткаңнары, ооң иштинде Тыва база, федералдыг эрге-чагырганың саң-хөө политиказының езулуг туттурукчулары болганнар. Акша үнезиниң кудулаашкынын доктаадырының талазы-биле Делегейниң валюта фондузунуң мурнунга аазаашкын, ажыы-биле алырга, ындыг девискээрлерни саңдаралче чыгай кызыы үндүрериниң күсели-биле боттанып турар. Шак ындыг байдалдың туруп болбазының дугайында девискээрлер удуртукчуларының кандыг-даа тайылбырлаашкыннары үр үеде тоомчага алдынмайн келген. Чүгле ам кээп, сөөлгү үеде, үстүкү удуртукчулар арай-ла эмин эрттирипкенин чаа угаап-билип эгелээннер хире.

Ынчалза-даа Москвага чедир ырак, а боттуң эрге-чагыргазы мында, чанывыста. Чогум-на ынчангаш конститусчу хүлээлгелерни күүседириниң дугайында сагындырыышкыннар олче угландыртынып, а ТР-ниң Конституциязының дээштиг чоруу ол болуушкуннарның уржуунда чигзиниишкинге таварыштыртынып турар. Митингилер, бүдүрүлге черлеринче ажылчыннарны киирбестээри, ажыл соксадыышкыннары удурланыышкынның нептеренгей хевирлери апар чыдар. Ынчалза-даа олар дээрге — байдалдың чидигленииишкининиң чүгле илередиишкини боор, байдалды экижидериниң аргазы эвес боор турар болдур ийин. Харын-даа дезир болгу дег. Ынчалза-даа баш мунгашталгаш ындыг хемчеглерге келген кижилерни сеткил-хөөн илередиишкинин баш бурунгаар чидиглендирип турарынга буруудадыры политиктиг ыят чок чоруктуң эң дээди чадазы болур ийик. Кармакта көпей чартыы безин чокта, сагыш-сеткил биле угаан-бодалды чогумчудуп, таарыштырары амыр эвес дижир ышкажыгай.

Байдал дүвүренчиг. Ынчалза-даа ооң дүрген-не экижиирин шупту-ла күзеп турар дээр болза, шын эвес апаар ужурлуг. Ниитиниң эрге-ажыктарын боттарының-биле холбаштыра бээр политиктер бар-ла болгай. Олар боттарының чоннуң эң эки оңнуктери болгаш камгалакчылары бис дижип турза-даа, ол-ла үеде кижилерниң амгы байдалга таарышпаан сеткил-хөөнүн боттарынга таарымчалыг агымче угландырып болурлар. Ынчалза-даа аас кырында ындыг-ла сагыш салып турары кижилерге боттуу-биле дузалаар дээш оларның ооң чаңгыс салаазын шимчединге идегээри аажок-ла кенен, бүзүрээчел чорук болур ийик. Чүге дээрге ол бүгү оларның эрге-чагыргага кээр дээн күзели-биле канчап-даа таарышпас. Сандараашкынның хуусаазы узаан тудум, оларның боттарының талазынче соңгукчуларның сонуургалын чая тыртып аар аргалары көвүдеп турар болгай. Чогум-на ынчангаш Жириновскийниң «хартыгалары» соруук кирип кээп, «ягаан-кызыл» өңнүг зюгановчулар боор мегелениң турар быжыг туруштуг сталинистер-ампиловчулар дайынчы туктарын херииптеринге белеткенип чажыртынып турар национал-патриоттар эптиг үени манап, «хуу-жудукчу-бузурукчулар» болгаш үндүрүглер төлээринден дезип турар сайгарлыкчылар илепкейин көдүрүп эгелээннер. Соңгулдаларның түңнелдери таарымчалыг болур-даа болза, республикада байдалды оларның экижидиптер аргалары аргажок бичии, чүге дээрге «төп»-биле оларның харылзаалары-даа, боттуг саналдарның аадан хире болур безин чүъгү-даа чок.

Байдалды боттуу-биле экижидиптеринге сонуургалдыг кижи кым дээр болза, ол дээрге республиканың Президентизи болгаш Чазаа-дыр. Чүге дээрге мурнувуста президент соңгулдалары келген болгай, ынчангаш хүн бүрүде чүү-даа боор турза, бодунуң ажыл-херек бүдүрүп шыдаарын бадыткаар, көргүзер апаар.

Ам келир соңгулдалар — ТР-ниң Конституциязынга политиктерниң аажок улуг кичээнгейиниң база бир чылдагааны ол. Сөөлгү үеде оларның хөй кезии ооң сайзырадылгазынче чүткүлүн илергейлеп, көргүзүп турарлар. А сорулгалары аңгы боор турар. Бир эвес ТР-ниң Президентизи болгаш Чазаа ону езулуг-ла билдингир чөрүлдээлерни чок болдурарының база бир аргазы кылдыр көрүп, республиканың болгаш федералдыг эрге-чагыргаларның аразында бүзүрежиилгениң деннелин бедидип, оон-биле амыдыралчы эң чугула, саң-хөө айтырыын киириштир, бүдүн бөлүгнүң шиитпирлээшкининиң чиигедирин бодап турар болза, оппозиция (удурланыкчы бөлүктер) соңгулда мурнунуң демиселин чедиишкинниг чорударының плацдармын (белеткел товун) белеткеп аарын күзеп турар.

Бистиң парламентивистиң чаңнап турарындан ону аажок тода көрүп болур. Шак ынчаар, аңаа моон мурнунда ындыг-ла күзенчиг эвес турган Улуг Хуралга оон хамаарылгазы сөөлгү үеде үндезини-биле өскерлип турар. (Ону кызыы эргелерлиг, ужурутказы эки-ле билдинмес хурал болдурар деп турган оралдажыышкыннарны сактып кээп болур бис. Азы ындыг органның ажыктыг болурунга чигзиниишкиниң дугайында парламент даргазының ажыы-биле чугаалаан чүүлү база бар болгай).

Бо чылдың июнь айда «Тыва Республиканың Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер киирериниң чурумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алганын сагындырып каалы. Ол езугаар конститустуг орган — Улуг Хуралга сайгарып көөрү-биле чүгле Президентиниң болгаш Дээди Хуралдың аразында дугуруштунган эдилгелер киирип болур. Кандыг-бир талаының чөпшээрели бердинмээн саналдар сайгартынмас. Мындыы чурум езугаар, шыдыраа дылы-биле алыр болза, конститусчу чорудулганың матка келири магадылаттынган деп болур. Ону Улуг Хуралдың сөөлгү хуралы херек кырында көргүскен болгай: чугула эдилгелерниң эвээш эвес кезии сайгарылга чок арткан.

Шак ындыг байдалды камгалап арттырып алыры конститусчу органның аргаларын кызыгаарлаарынче угланыышкынының ужур-аайлыг уламчылаашкыны болур ийик. Дээди Хуралдың ажылының доктаамал эвес үндезинче эгидериниң дугайында Президентиниң саналын иделгелдии-биле дуй шавар аргазы база ол берип турар. Соңгулда мурнунуң чарыжынга киржип болурунуң аргазы парламентиниң удуртулгазының мурнунга көстүп келбээн болза, шупту шак ындыг болур турган. Мана болдунар-ла арганы ажыглаар апаар: Президентиниң болгаш Чазак Баштыңының албан-дужаалдарын аңгылаарының дугайында алыс күзелди боттандырарын оралдажып көөр. Хоойлужудулга органының эрге-байдалының дугайында айтырыг талазы-биле чөпшээрежилгеге орнай-даа болза аан. Ам барып, өскерилгелер оон амгы эвес, а чаа составынга хамааржыр апаар болгай. Ону соңгууру чүгле бир чыл эрткенде болур, а ол үеде эвээш эвес суг агып бады баар. Ындыг болганда онза айыыл чок ышкажыл. А бир эвес албан-дужаалдарны аңгылаарының дугайында санал эрте бээр болза, оппозициядан кордакчының тиилеп болур аргалары оранчок өзер. Чүге дээрге экономиканы эки билири болгаш ажыл-агыйжы кижиниң дуржулгазы ындыг-ла кончуг эргежок чугула эвес апаар. Барымдаалар тургустунар болза, соңгулдаларга бодунуң киржилгезиниң дугайында чарлаарын чугаалап тура, К. А. Бичелдей ону бодап турган эвес ирги бе?

Арай аңчыг апарган байдалдан парламентиден политиктерниң үнүп билиринге адааргап болур. Ам база-ла кандыг-даа немелде тайылбыр чокка боттарының-на чогаадып кылып алганы хоойлузунуң шүгүмчүлекчилериниң лагеринче олар шилчий хона бергеннер. Ол ындыг боор болур-даа турду ыйнаан, ынчалза-даа парламентиге чоок авторнуң «Тувинская правда» солунга октябрь 21-де үндүрген чүүлүнде эдилгелерниң эртпээни дээш харыысалга, та чүге-ле чүве ийик, Улуг Хуралче чууй кагдынган болдур ийин. Ол езугаар алыр болза, эдилгелерни сайгарып көөрүнге Улуг Хурал эмин эрттиршилиишкиниң хамаарылгалыг болган. Кандыг-бир чаңгыс чүүлдү — чүгле чаңгыс аай саналды азы чүгле аңгы вариантыларны сайгарып көөрүнүң орнунга, ол оларның кайызынче-даа кичээнгей угландырган. Ол шүгүмчүлелди Улуг Хурал ...хоойлунуң негелделериң чайгылыш чок күүсеткени дээн алган боор тур ышкажыл?-

Чүү-даа болза, парламент, бодап көөрге, конститусчу эдилгелер киирер дугайында хоойлунуң дугуржулга дугайында кезээн эде көөрүнге белен хире. Ону арай чымчадыр, бөдүүнчүдер талазынче дээрим ол. Бир эвес далажыр болза, конститустуг органның ээлчеглиг хуралынга чедир четтигиптип чадавас боор. Ынчалза-даа бодунуң бодалдарын боттандырып шыдаары — карын айтырыг. Ооң байдал аайы-биле өскерлир чоруу Улуг Хуралдың дыка хөй кежигүннеринге таарышпайн турар болдур ийин. Улуг Хуралга хамаарыштыр мурнундагы чөңгээлерден арткан бужурганчыг сеткиишкинни чазамыктаар дээш парламентиниң удуртулгазының бар-ла дипломаттыг хөделиишкиннерин ажыглаар апаары чигзиниг чок. Чоокта чаа Улуг Хуралдың хуралынга К. А. Бичелдейниң «Центр Азии» солунга интервьюзун сайгарып турар үеде-ле ол көзүлдү ышкажыл. Улуг Хуралдың ажыы чогунуң дугайында бодунуң бодалдарын ону парламент-биле каттыштырары-биле холбаштырып турганын Дарга чугаалаан болгай. Конституцияның чүгле референдум-биле өскертинер бир кол негелдезинче ооң шак ындыг чиик шаап халдаашкын кылганын кижи кайгап ханмас. Ам канчаар, эпчок байдалдан үнер дээш чүнү кылбас дээр.

Төлээлелгелиг ийи органның удуртукчуларының ажыл-агыйжы харылзаалары база эвээш эвес чүве хамааржыр апаар болгу дег. Г. Ч. Ширшинниң эптиг-эвилең чоруу болгаш бодун туттунуп шыдаары билдингир-ле болгай. РФ-тиң КП-зиниң область комитединиң бирги секретарының өрээлинге парламент даргазының келгениниң соонда «бужар бактан» артыш-биле арыглапып турганын ол шагда оршээген боор. Аңаа хамаарыштыр өске-даа чөңгээлер база-ла оршээттинген хире. Ынчалза-даа Улуг Хуралдың Даргазы Конституцияны политиктиг демиселдиң айтырыгларын шиитпирлээринге кымның-даа ажыглаарын корбээчеңнеп олурбас ужурлуг. Албан-дужаалга кирип тура, ол дугайын соңгукчуларга болгаш Улуг Хуралдың кежигүннеринге ол бүзүреткен.

Ынчалза-даа «Эки чок бак чок» дижир. Бир эвес хоойлу чаартынар чүве болза, Улуг Хурал ийиги тыныш ап, ойүнде ажылчын чурум-биле ажылдаар апаар. Ындыг болур болза, эки-ле болур ийик. Ынчалза-даа улуг эргелер республикада политиктиг байдал дээш харыысалганы бедидерин негээр. Республикага улавас болур соңгулдалар-биле холбаштыр айтырыгны ынчаар тургузары аңаа-ла ужур этерткен сагындырыг боор көзүлбес ужурлуг.

Виктор ДАРГАН-ООЛ.

Тыва Республиканың 1997 чылда республика бюджедин бадылап кииреринин, чугаалажып көөрүнүң болгаш бадылаар чурумунуң дугайында

Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 1996 чылдың июнь 26-да хүлээп алган

Бо Хоойлу 1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджедин бадыладып кииреринин, чугаалажып көөрүнүң хуусааларын болгаш бадылаарының чурумун тодарадып турар.

1 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа 1997 чылда Тыва Республиканың быжырымчалыг бюджединиң төлевилелин бүгү-ле санажылгалары, үндезиннери, орулгаларының болгаш чарылгаларының сайгарылгазы база 1997 чылда федералдыг бюджеттиң төлевилели-биле оларның аразында хамаарылгаларының чорулдээлери-биле кады 1997 чылдың федералдыг бюджединиң төлевилелин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазынга чугаалажып көөрүнге чедир 15 хонуктан орай эвес үеде Тыва Республиканың Дээди Хуралынга саналдап киирер.

2 чүүл. Бюджеттиң төлевилелин бирги номчулга-биле чугаалажып көрүп турда, Тыва Республиканың Дээди Хуралы 1997 чылда Тыва Республиканың бюджединиң төлевилелиниң кол-кол характеристикаларын чугаалажып көөр, бюджеттиң төлевилелин оон ыңай Россия Федерациязының Чазаанга болгаш Россия Федерациязының Федерация Хуралының Күрүне Думазынга улам өөренип көөр сорулга-биле бюджеттиң төлевилелиниң база Федералдыг бюджеттиң контроль чурагайлары-биле чорүлдээлериниң дугайында доктаалды хүлээп алыр.

3 чүүл. Тыва Республиканың Чазаа «1997 чылда федералдыг бюджет дугайында» федералдыг хоойлуну хүлээп алган хүнден эгелээш 20 хонук дургузунда «Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин Дээди Хуралга ийиги номчулгага дараазында документилер болгаш материалдар-биле:

1996 чылдың эрткен үелеринде Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш бурунгаар түңнелдери;

1997 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң баш удур даап санааны;

Тыва Республиканың саң-хөө талазы-биле каттыштырган балансызын баш удур даап санааны;

1997 чылда Тыва Республиканың быжырымчалыг бюджетиниң баш удур даап санааны;

Тыва Республиканың республика бюджединиң 9 айларда 1996 чылда айыткан бюджеттерниң болгу дег күүселдезиниң санаашкыннары-биле түңнелдери;

1997 чылда республика бюджединиң бүгү-ле чүүлдериниң болгаш кезектериниң оларга тайылбыр бижиктер-биле кады санаашкыннары;

1997 чылда Тыва Республиканың инвестиция программазы;

эрге-чагырга болгаш эргелеп-башкарылга органнарының ажылдакчыларының база албан-ажылга ажыглаар чиик машиналарының санының лимиттери-биле кады саналдап киирер.

Үндүрүг дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларынга өскерилгелерни болгаш немелделерни киирери эргежок чугула апарганда, оон аңгыда Тыва Республиканың чогуур хоойлуларының төлевилелдерин Тыва Республиканың Чазаа Дээди Хуралга саналдап киирер.

1997 чылда республика бюджединге чарыгдалдарны сорулгалыг кезектериниң болгаш чарыгдалдарның хевирлерин тайылбырлай биживишаан, бюджеттиң ужурлузазының база ведомство бөлүктээшкининиң аайы-биле саналдап киирер.

4 чүүл. 1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджеди-биле кады Тыва Республиканың Чазаа 1995 чылда каттыштырган болгаш республика бюджеттериниң күүселдезиниң дугайында отчетту база 1997 чылда Тыва Республикада штаттан дашкаар фондулар дугайында хоойлуларның төлевилелдерин орулгаларының болгаш чарыгдалдарның кошкан санаашкыннары база сайгарылгазы-биле Дээди Хуралга саналдап киирер.

5 чүүл. 1997 чылда республика бюджединиң төлевилелин Дээди Хурал үш удаа номчулга-биле чугаалажып көөр. Ынчаарга 1997 чылда үндүрүглер болгаш бюджеттен дашкаар фондуларга страхование дадывырларының тарифтериниң дугайында Тыва Республиканың хоойлужудулга актыларынга өскерилгелер болгаш немелделер киирер дугайында Тыва Республиканың хоойлуларының төлевилелдерин республика бюджединиң төлевилелин чугаалажып көөрүнге чедир Дээди Хурал хүлээп алган турар ужурлуг.

6 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ийиги номчулгада чугаалажып турда, Дээди Хурал Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң концепциязын болгаш баш удур даап санааның, бюджет база үндүрүг политиказының кол-кол угланыышкыннарын, хоорайлар база кожууннар бюджеттери биле республика бюджединиң аразында харылзааларының кол-кол принциптерин, а ол ышкаш республика бюджединиң орулга база чарылга кезектериниң талазы-биле көргүзүглерин чугаалажып көөр.

7 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Хоойлу төлевилелин саналдап киирген хүнден эгелээш 15 хонук дургузунда Дээди Хуралдың комитеттери киирип келген хоойлу төлевилелин хүлээп алыр азы хүлээвес дээр саналдары-биле республика бюджединиң төлевилелиниң талазы-биле түңнелдерни, а ол ышкаш ийиги номчулгада чугаалажып көөр айтырыглар талазы-биле саналдарны болгаш түңнелдерни Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политиказының комитединче чорудар.

Ол-ла үениң дургузунда хоойлу саналдаар эргелиг субъектилер 1997 чылда республика бюджединиң кол-кол характеристикаларының талазы-биле эдилгелерни Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политиказының комитединче чорудуп бээр. Бюджеттиң кол-кол характеристикаларының талазы-биле Дээди Хуралдың комитеттериниң түңнелдерин, хоойлу саналдаар эргелиг субъектилериниң эдилгелеринге үнелээш, Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политиказының комитеди «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң талазы-биле түңнелди белеткээр база ону Дээди Хуралдың нийти хуралынга киирер.

8 чүүл. 1997 чылда республика бюджединиң төлевилелин ийиги номчулгага чугаалажып турар үеде парламент Тыва Республиканың Чазааның илеткелин база Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политиказының комитединиң эдеринчи илеткелин дыңнаар.

9 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ийиги номчулгада хүлээвейн барган таварылгада, Дээди Хурал хоойлу төлевилелин чедир ажылдап кылыры-биле Тыва Республиканың Чазаанга эгидип берип болур.

10 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Хоойлунуң төлевилелин ийиги номчулгада хүлээвейн барган база ону чедир ажылдап кылыры-биле Тыва Республиканың Чазаанга эгидип берген таварылгада, Дээди Хуралдың комитеттериниң түңнел бижиинде айыткан сүмелерни болгаш саналдарны барымдаалап турган, хоойлу төлевилелин Чазак 7 хонук дургузунда чедир ажылдап кылыр болгаш Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политиказының комитеди-биле чөпшээрешкен хевирин үшкү номчулгада чугаалажып көөрү-биле Дээди Хуралга саналдап киирер.

11 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу күштүг болуп эгелээн соонда бир ай дургузунда Тыва Республиканың Чазаа 1997 чылда республика бюджединиң орулгаларын база чарылгаларын кварталдап хуваганының дугайында Дээди Хуралдың доктаалының төлевилелин чугаалажып көргеш, бадылады-биле Дээди Хуралче киирер.

12 чүүл. «1997 чылда Тыва Республиканың република бюджединиң дугайында» Хоойлуну 1997 чылдың январь 1-ге чедир хүлээп албаан таварылгада, 1997 чылдың бирги кварталында республика бюджединден күрүне чарыгдалдарын акшаландырар дугайында доктаалды Дээди Хурал хүлээп алыр.

13 чүүл. 1997 чылда республика бюджединиң күүселдезиниң чорүп турарының дугайында информацияны Тыва Республиканың Чазаа Дээди Хуралга киирер.

14 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджединиң дугайында Хоойлуга ат салганының соонда, ону Россия Федерациязының күүсекчи болгаш хоойлужудулга эрге-чагыргазының федералдыг органнарынга камгалаар ужурлуг.

Тыва Республиканың бюджедин Россия Федерациязының Чазааның мурнунга Тыва Республиканың Чазаа камгалаар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи) республиканың бюджедин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралының Күрүне Думазының чогуур комитеттериниң мурнунга болгаш сессиязының нийти хуралдарынга камгалаар.

15 чүүл. Бо Хоойлу аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 604.
1996 чылдың октябрь 10.

РЕСКОМ АЖЫЛДАП ТУРЗА-ДАА...

Тыва Республиканың хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң отчет-соңгулдалыг ийиги конференциязы чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа ол рескомнуң отчеттуг үеде чорудуп келген ажылының дугайында илеткелди ооң даргазы Э. Ш. Ондар кылган.

Чуртта болгаш республикада белен эвес байдалдарның үезинде бо конференция эртип турар-дыр дээрзин илеткелчи чугаалааш, хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң эрткен 4 чыл 8 ай дургузунда кылып чоруткан ажылдарынга анализти берип, ооң кежигүн организацияларының ажыл-чорудулгазынга тус-тузунда тодаргайы-биле доктааган.

Үүрмектеп садар барааң саарылгазы эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, 50 хуу, нииттиниң чемпенилге черлериниң — 23 хуу өскен. Бай-Тайганың, Өвүрнүң, Улуг-Хемниң, Сүт-Хөлдүң кожполары бараан саарылгазының планнарын ажыр күүсеткен. А Бии-Хемниң, Чеди-Хөлдүң кожполары, аң ажыл-агыйы, «Эртине» магазин бараан саарылгазының темпизин кудулатканнар. Нииттиниң чемпенилгезинде бараан саарылгазының темпизиниң өзүлдезин Таңды, Каа-Хем, Мөңгүн-Тайга, Чаа-Хөл кожполары чедип алган. Хлеб быжылары 18 хуу кызырылган.

Отчеттуг үениң дургузунда хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының саны 1000 кижиге кызырылган. Хереглекчилер кооперациязының бүдүрүлгелери болгаш организациялары саң-хөө талазы-биле берге байдалда. Бо чылдың октябрь 1-де байдал-биле алырга, 9 айлар дургузунда чүгле Бай-Тайганың хереглечилер ниитилели болгаш Улуг-Хем кожпонуң кызыгаарлаттынган харысалгалыг «Тараа» эштежилгези орулгалыг ажылдаан.

Тыва Республиканың Чазааның талазындан хлебке болгаш транспорт чарыгдалдарынга акшаларны эгидерип саададып турары бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның саң-хөө байдалдарының баксыраарынга дөмек болуп турар дээрзин ол конференцияга илеткелчи болгаш санал бергеннер чугаалап турдулар, чүге дээрге бо чылдың апрель айдан бээр Тыва Республиканың Чазаа хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларынга хлеб талазы-биле 2,7 млрд. рубльди эгидип бербээн.

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилел рескомунда 38 эге организация бактаап турар. 1995-1996 чылдарда рескомнуң составындан хереглекчилер эвилелиниң садыг баазазының, Бии-Хем кожпонуң болгаш өске-даа каш профорганизациялар үнүп чоруткан. Ол — ында профэвилел организацияларының кожкак ажылы ол бүдүрүлгелерниң удуртукчуларының үстүнде турары профэвилел органының киржилгези болгаш хайгааралы чокка ажылдаар дээн күзелинден болдунганы-дыр.

Отчеттуг үениң дургузунда реском хереглекчилер эвилелиниң баштаар чери-биле адырның тариф керээзин езугаар ажылдап келген. Ынчалза-даа бо чылын ындыг керээни чүгле 13 организация чарган. А артканнары? Коллективтиг керээ чокка ажылдаары — кежигүннерин камгалаарындан профэвилел организацияларының адырлыры, а удуртукчуларның кара туразында ажылдааашкынны чедип алыры-дыр. Ол керээлерниң чардынмайн турарындан күш-ажылчы маргылдаалар тургустунуп турар, ажылчыннарның эргелери үреттинип турары ол.

Профэвилел рескому кежигүннерни кайы-даа үеде хүлээп ап, оларга консультацияларны берип келген дээрзин конференцияга санал берген эштер чугаалааннар.

Уругларның чайгы дыштанылгазын организастаары — рескомнуң бир кол ажылы. Эрткен чайын «Орленок» лагерьге 500 уругларны дыштандырган. Аңаа ажылдаан башкыларның шалыңы амга чедир төлеттинмээн.

Социал камгалалдың акшазын профэвилелдерден аптылаан соонда, санаторийлер, курорттар дугайында айтырыг ол адырларның профэвилелдеринге шиитпирлеттинместээн дээрзин илеткелчи чугаалаан.

Кожполарда профэвилел организацияларының ажылының дугайын, оларда шиитпирлеттинмейн турар айтырыгларның дугайын автотранспорт конторазының директору В. К. Дапикин, Эрзин кожпозундан делегат М. Х. Мижит, Бай-Тайга кожпозундан делегат Март-оол Чойганмаа, Мөңгүн-Тайга кожпозундан З. Доспан садыг-коммерция техникумунда профэвилел комитединиң даргазы В. Т. Ликтан, Өвүр кожпонуң даргазы К. Т. Тас-оол, хереглекчилер кооперациязының баштаар чериниң кежигүнү М. О. Монгуш, садыг баазазының директору В. Ооржак олар чугаалап, профэвилел рескомунуң ажылынга чамдык үнелелдерни берип, чедир кылдынмайн турар ажылдарга база доктааганнар.

Кооперация ажылдакчыларының профэвилел рескомунуң даргазынга Э. Ш. Ондарны делегаттар ажык бадылаашкын-биле соңгаан болгаш Российаның хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң ийиги съездизинге киржири-биле ону бадылап алганнар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.

Кыштаглаашкын

ХАМААРЫЛГАЛЫГЛАРГА АНАА СӨС

Улуг-Хем кожууннуң совхозтарында болгаш кооперативтеринде 31241 шээр мал 118 кыштагда турлагжаан. 1179 баш мыйыстыг бода мал бар. Эрткен чылдың бо үезинге деңнээрге, шээр малдың баш саны чээрби хуу кызырылган. Агаар-бойдустуң байдалы сиген-ширбиил белеткээринге таарымчалыг турда-ла, ажыл-агыйлар дыка шүшпең ажылдаан. Эрткен чылдарда бир башка онааштыр он алды чем единицазын белеткеп турган болза, ол сан-чурагай бешке дүшкен.

КЫШТЫ КАНЧАП АЖАРЫЛ?

Ажыл-биле чугаалаарга, удуртукчу кадрларывыс үениң нарын болгаш бергезин амдыгаа чедир билбейн турарлар. Шаандагызы дег «ап чиир» турушта хевээр. Өре-ширени төлээр, бот-башкарныр, акшаланыр дугайында шоолуг-ла сагыш салбас.

Мал чемнерин белеткээр, турлаг-хонаштарны септээр дугайында кожууннуң коллегиязынга, кодээ ажыл-агый эргелелиниң техчөвүлелдеринге доктаамал чугаалажып, октябрь айда тускай комиссияны тургустувус. Республиканың болгаш кожууннуң удуртулгалары, ылаңгыя Кодээ ажыл-агый яамызы совхозтарга, кооперативтерге база арат ажыл-агыйларынга биче эвес деткимчени көргүстү. Түңнел экижиир хамаанчок, дорайтаан. Чижээ, Иштии-Хемге эрткен чылын 49 бызаа турган болза, ам ында 25-ти камгалап алган, «Күш-ажылдың хостуу» ассоциацияда 79 турганындан 46-га дүшкен. «Арыг-Бажы» совхозтуң инектериниң барык дөгерези кызыраан. Мал бажы ол хире кызырлып турда-ла, сиген белеткелин доңгуп-ле алдан бир хуу күүсеткен.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак кургаг черге тараа тарывас дугайында тускай Чарлыкты үндүрүп, кожууннуң хову-шөлдерин кезип турда-ла, суксун-сугатче сагыш салбадывыс. Ынанганының бажын ыг чигеп дээн ышкаш, бүдүн суггарылга системалыг Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз тараан тарааазындан чүнү-даа албады. Чаатыда, Арыг-Үзүүнде, Иштии-Хемде ындыг кооперативтер база бар.

Ындыг турбуже, кожууннуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң специалистери тус-тус ажыл-агыйларга чедип, практиктиг дузаны кадып, кыштаглаашкынны организастыг эрттирериниң хемчеглерин алган. Кол зоотехник С. И. Ооржак, кол мал эмчизи А. К. Бокаштай, экономист Т. Д. Эртине болгаш өске-даа эштер ажыл-агыйлар аайы-биле боттуг дузаны кадып турлар. Кыштаглаашкынның эгезинден төнчүзүнге чедир хамаарышкан участогун специалист бүрүзү бүрүн хайгааралга алыр ужурлуг.

Бистиң санап турарывыс езугаар алырывыска, кыштаглаашкынны чогумчалыг эрттирип ап болурунуң аргалары бар. Арыг-Бажы, Торгалыг ынчаар саваңны сигенге бергедежи бээр черлерже чүге берип болбас деп? Ол ышкаш «Күш-ажылдың хостуу» эрткен чылгы силосту сүт-бараан фермаларынга үлештирер апаар.

Тус-тус коданнарда болгаш сүт-бараан фермаларында шагдагы дег хөй мал чок боор турар. Ынчангаш ында ажылдап турар кижилерге оларны кадарып хайгааараары база одар-белчиирин шын хуваары элээн чиигээн. Ону база барымдаалаар херек. Ынчалзажок удуртукчуларның болгаш күүседикчи ажылдакчыларны база ажылчыннарның боттарының участокторынга ээ-харысалгазын бедидери чугула. Удуртукчу кижи баш удур хемчеглерни алыр болгаш перспективтиг айтырыгларже кол кичээнгейни угландырар болгай. Күүседикчилер, биригээр чугаалаарга, бригадирлер болгаш ажылчыннар сезоннуг үениң негелделерин ыяап-ла күүсеткен турар. Бис дутаарында ажылды организастаарын экижиткеш, курлавырларны чөп ажыглап тургаш, ажыг кышты ажып эртер ужурлуг бис.

Василий ЧӨРЖЕЙ-ООЛ,
кожууннуң кодээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги.

жааны эрткен чылын орта септеп албаанывыстан бызааларга хорамчалыг болдувус. Ону өөренип көргеш, шили чок хөй соңгаларны дуй шаптывыс. Чаш бызаалар турар өрээлге суугу салып, чылыг-биле хандырдывыс.

Хойжу коданнарда 10-10 тонна хөмүр-даш дүжүрттүнген. Суг соортүр бир машина, бир трактор бо хүннерде ажылдап тур.

Сиген кезер шөлдеривис бо чылын кандааашкынга таварышкан. Чүгле Кок-Чыраадан элээн сиген кезип алдывыс. Аңаа немей Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтан 59 тонна сигенни алыр болдувус. Боттарывыстың аңгыстарывыстан 400 тонна саваңны кышкы үеде мал чеминге хереглээри-биле үндүр соортүр хемчеглерни ап тур бис. Ол ышкаш декабрь айны төндүр малды одарладыры сиген-ширбиилге камналгалыг деп малчыннар сүмелеп турар.

Арыг-Бажы сүт-бараан фермазында электри чырыы чок. Малчын турлагларывыста база ындыг. Ону ажыглап оорлар шуут амыратпас болду. Ферманың дөрт инээн чаа алгаш бардылар. Шагдаа органынга дыңнадып, истээш безин чадаштывыс. Бир эвес бо хевээр турар болза ферманың каш инээнден чүве артпас хире апарды.

Кыштаглаашкынга малчыннар, кадарчылар, саанчылар, бызаа ажаакчылары ыяк белеткенип, бедик кодурлүүшкүннүг ажылдап турда-ла, дооразындан сорлап туруп бээрге дыка берге-дир.

Николай ДӨӨДЕК,
«Арыг-Бажы» сүт-бараан фермазының бригадири.

АСКАКТААН, КОДУРЛААН

Арысканда сиген-шырбиил четчир дээрзин Улуг-Хем кожуунда билбес кижи чок. Бо хүннерде малчын турлагларже сиген соортүлгези чорүп тур. Шээр мал кыштагларында 1-2 тонна сула чедиртинген.

Мээң удуртуп турарым кооперативте 146 төрүүр хой, 128 хураган бар. Оларның аразында дөртен баш аскактаан. Ийи-чаңгыс кодур база костүп келген. Оларны эмнээр эмивис-даа чок. Күжү арбаанда садып-саарарының аргазын корбес болза хоржок болган.

Кооперативте отчет-учет дыка багай тургустунган деп санап турар бис. «Арыскан» совхоз турда-ла ындыг чүве. Орта ажылдаптар бухгалтерия аппарады тывылбады. Ам база ындыг. Кооперативтиң бухгалтери өскээр чоруй барган. Орнунга кижи тып чадаштывыс.

Малдың санаашкыны амдаа кылдынмаан. Он айлар дургузунда чеже мал олгени тодараттынмаан. Кооперативке хамааржыр малды дугаарлавастаан. Харын-даа малчын коданнарны суурнуң албан черлери, организациялары шефке алганы өөрүнчүг. Чижээ, уруглар садының коллективи Кызыл-Хаакта төрүүр хой коданын бүрүн септеп берди. Ол дээрге малчынга улуг деткимче-дир. Шак ындыг эгелээшкинге чүгле байыр чедирер апаар.

Михаил НОРБУ.

ХЕМЧЕГЛЕР АЛДЫНГАН

«Күш-ажылдың хостуу» ассоциация бо чылын кыштаглаашкынга багай эвес белеткендивис. Мал чемнериниң белеткелин чүс хуу күүсеткен деп болур. Тараавысты бүрүн ажаап, шаңда эккеп алдывыс. «Агрохандырылгада» оревис-биле саналжып алдывыс.

Торгалыг сүт-бараан фермазы кыштаглаашкынче бүрүн кирген. Чылыглаашкын ажылдарын октябрь айда доостувус. Инектерге четчир хире сиген, силос бар. Чарба, сула малчын турлагларда чедиртинген.

Калбак-Чыраада хой кыштаан үш үзүк кылдыр тутттувус. Оолдаар хойларны аңгылаан. Малчыннар тараа, далган-биле хандыртынган.

Суг соортүр техникавыс ажылдап тур. Акша-төгериктиң чегийинден мал аарыгларынга удур эм-таң аймаа ам дээрезинде саттынмаан.

Садып-саарар дээн ийи чүс тонна тараавыска дегбейн тур бис. Күрүне өртээ харыкчок-тур. Мал дужаарга, өлүг дензи езугаар алыр. Килограммда беш муң рубль дээр. Ону кандыг өртек дээрил?!

Электри чырыын ажыглаар кылдыр дугуржуп алган бис. Шагаан-Арыгда хөмүр-даш садар черле чүү-даа чок боор турары дүвүренчиг. Бо талазы-биле дарый хемчеглерни албас болза талаар болган.

Иргек ТАДАР-ООЛ,
«Күш-ажылдың хостуу» ассоциациязының даргазы.

ЭРТКЕН ЧЫЛДААЗЫНДАН ЭКИ

«Арыг-Бажы» совхоз кыштаглаашкынче элээн организастыг кирген деп болур. Сүт-бараан фермазында ка-

«ДАЛАЙДА» ТААРЫМЧАЛЫГ

Арыг-Үзүүнде Далай аттыг кооператив бут кырынга турупкан деп болур. Багай эвес дүжүттү ажаап, харын-даа өске кооперативтерниң тарааларын арыглап, сиген-ширбиилди четчир кылдыр белеткээн.

Ак-Хая деп черде кыштагны бүрүн септээш, мал чемнериниң курлавырларын чедирген. Чыланныгда кыштагны бо чазын орт шуут чок кылган. Ооң орнунда чаа кыштагны тудуп алган. Аңаа 220 баш төрүүр хойну кыштаткан.

Кыштаглар аразы ырак. Ак-Хая чедери берге. Аргалыктыг дагның барык белиңде турар. Ынчангаш суг соортүр машинаны кооператив боду дерип кылып, малчыннарның суг-биле хандырылгазынга таарымчалыг байдалды тургускан.

Кооператив эргиде турган совхозтуң улуг шаңын ээлеп турар. Ону электри чырыы-биле хандырары база берге дээн. Кызып турган ажаап алган тараавысты сапкарар машиналар чүгле электри күжү-биле ажылдаар болгай. Ол ышкаш малчын турлагларда чырык чок. Кышкы узун дүнелерде, мал оолдаашкынының үезинде, караңгыда дыка берге дээрзи билдингир.

Акша-төгерик айтырыы бисти үргүлчү дүвүредип турар болганда, кооператив кежигүннериниң эрги өрелерин төледир дугайында чугааны каш удаа кылган мен. Ол дээрге кыштагларга сайгылгаан - киирери, шаңны ажылдадыры ышкажыл? Ындыг турбуже, амдыгаа чедир чаңгыс рубль-даа агар санче кирбээн. Акша чок-даа болза, мал-маган, дагаа-куштаа өрени дуглап-ла чыдар чүве ыйнаан!

Надежда КҮНЗЕНМАА,
кооперативтиң бухгалтери.

Оруктар, оруктар

АРГЫЖЫЛГА СОКСАВААН

Ноябрь айның 8-тиң дүнезинде Тываның девискээринге баштайгы хар кылыннады чаапкан. Хар хүндүс ээрэш, автоорук шимчээшкининге улуг шаптараазыны таварыштырган. Ынчалза-даа орукчуларның баш удур хөделиишкининден орук харылзаазы кайы-даа кожууннарже үзүлбээн. Тываның оруктарында бо хүннерде хар аштаар, оруктарга элезин төгер четчир саңныг техника быжыглаттынган.

Эң улуг Хандагайты артта орук ажылчыннары бар, скреперлиг сайны төп чоруп турар. Калдак-Хамар артында машинадан хол-биле орукту сайлап турар. Бо хире улуг артка элезин чаштырар машина чок ажылдаарга берге болуру чугаажок, ам канчаар, чоннуң чоон оруун аштап арыглаар дээш шыдажып-ла келгеннер. Казанцевонуң, Абазаның, Танзыбейниң оруктарында улуг бергедээшкиннер чок, оруктарда четчир саңныг техника хаара туттунган. Мөңгүн-Тайганың Калчан артта байдал чүгээр, чүъктүг машиналар эртип, ында бульдозер, грейдерлиг 4 ажылчын быжыглаттынган.

Тываның орук-септелге-тудуг эргелелдеринге ниитизи-биле бүдүн чылда 4338 тонна хөмүр-даш херек, бо хүннерде дүжүрттүнгени 986 тонна болуп турары дүвүренчиг. Бай-Хаактың, Кызылдың, Казанцевонуң орук-септелге-тудуг эргелелдери кышка багай эвес белеткенип, өске организацияларга бодаарга, одаар ужурлуг хөмүр-дажын баш удур дүжүрүп алганнар.

Тываның оруктарынга дүвүренчиг байдал чок-даа болза, хар чаггаш, эрээниндөн байдал бедик арттарда, Кызыл—Тээли оруунда оруктар дошталып турар. Серемчилелдиг болуруп чолаачыларга баш удур сагындырып тур. Орук ажылчыннары хемчег ап-даа турар болза, чамдык орук-септелге-тудуг эргелелдериңде техника эргижирөп баксыраанындан чедир кылдыпмайн турар оруктар база бар.

Бистиң корр.

АМЫДЫРААРЫНЫҢ АРГАЗЫ ОЛ БЕ?

Магалыг чылыг күс болуп тур. Ынчалза-даа хар чагганының соонда, соок чыккылайнып-ла келир болгай. Акша-төгерик чок болуп турарындан чоннуң көвей кезии хөмүр-даш дүжүртүп албаан.

Ам канчаар, чыда өлүр чылап эвес. Чадаанада өг-бүлелер хөмүр-дашты халас алыр черни тып алган. Чүл дээрге Чадааананың сандараап септелге-техниктиг бүдүрүлгезиниң херекчок дээш оваалапдыр үстүрүп каапканы хөмүрүн кижилер шишкип ап, түр-даа үеде болза чылыг бажыңга олуруп, аъш-чем кылып чиир аргалыг болуп турар.

Чамдык ажылгыр, кежээ кижилер шишкип алган хөмүр-дажын акшага, мал-маганга-даа чедирип ап турар-ла-дыр. Ол болза амыдырап чурттаарының аргазы-дыр.

Чадаананың оңгул-чиңгил кудумчуларын бо чайын десилеп тургаш, оңгарларже бөрбак-бөрбак хөмүр-даштарын төп каарга, ону хараадаар кижи чордум. Мөңгүн-Тайга кожуунга болза ол тергиин эки, одалгага ажыглаар хөмүр-дүр ийин: Ындыг хөмүрлер хоорайның котельнаяларының чанында ам-даа бар.

Калдар-оол СЕМИС-ООЛ.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

Бадыткал

450 тонна тараа культураларының дүжүүн ажаагаш, «Чыраа-Бажы» коллективтиг бүдүрүлге төп шаңында эккеп дүжүрген. Ону ажаарынга, сөөртүп чедиреринге комбайнерлер Анатолий, Оолчукай Күүлдарлар, Борис Күжүгет, Шактар Соян, Мерген Баазан, чолаачылар Аркадий, Кончук Монгуштар төлептиг үлүүн киирген.

База ол ышкаш мал чемнериниң курлавырын чыраа-бажыжылар элээн курлап четтигипкен. Күш-ажылдың түңнели — коллективтиг бо бүдүрүлгеде багай эвес болганын чайгы, күскү ажыл-херектер бадыткап турар.

Александр ШАГЖЫ.

Ыяш одаары—камналга

Ыраккы «Кара-Хөл» совхозтуң кыштаг, хонаштарынга хой, өшкү 23, бода мал — 10 коданга кыштаар.

Ындыг-даа болза ажыл-агыйда хойжуларның одаар чүүл-биле хандырылгазында чедир шиитпирлеттинмейн турар ажылдар эвээш эвес. Чижээ, совхозта саң-хөө, акша-төгерик айтырыы нарын болганындан малчыннар ыяш оттулун кыштаар чыгы апарган. Ол-даа болза акша-көпеекке камналга-дыр ийин.

Сарыг-оол САЛЧАК.

Аргыжылга

АВТОБУС ЧОК БЕРГЕЗИН

Чадаана хоорайның кыдыкы булуңнарында чурттап турар чурттакчылар хоорай кирип ажылдаары бергедеп келген. Ылаңгыя күрстанцияда болгаш уксаажыдылга станциязында ажылдап турар чурттакчыларга аргыжылга нарыыдаан. Автобустарның чорууру доктаамал эвес, харын-даа шуут чок деп болур.

Күрстанцияда 48 өөреникчи, беш башкы бар. Башкыларның ийизи № 2 школада ажылдап турар. Бажыңнарындан кара даң бажында үнгеш, кара кежээ моган-шылапкан чанып орарын көргеш, кижи оларга сагыш човавас арга чок. Амдыызында харын чүгээр-ле ыйнаан. А кышкы хүн дурту кыскалап, соок чывар ажыннады үрүп келирге, школачы бо уруглар канчаарыл?

Ийиги ээлчегде өөренип турар өөреникчилерге орай чанарга кандыг айыыл-ондак таваржып болбас деп. Оларның аргыжар оруу Ак-Довурак, Өвүр, Сүт-Хөл чорууур улуг оруктар болгай. Ооң ыңай соокта доңуп, аарып, хол-будун үжүдүп-даа болгай-ла. Ол хамааннок ииртиде эзирик кижилерге таваржы берзе канчаарыл дээн ышкаш дүвүренчиг бодалдар ада-иелерниң сагыжынга бола кирип келгилээр-дир.

Хоорайның аргыжылга айтырыының талазы-биле кожууп болгаш хоорайның чагырга черлери, ооң удуртукчулары чүнү бодап турар ирги? Бо айтырыгны чугулалап көрүп, чок болза өөреникчилерге ай иштинде автобустаар тускай билеттерни садарының айтырыын дарый өөренип көөру күзенчиг-дир.

Чечек МОНГУШ.
Чадаана хоорай.

Ёзулал

ОТ-ЧАЯАЧЫНЫ ДАГААНЫ

Тыва чоннуң бурун шагдан бо чаңчыл-езулалын Кызылдың № 9 школа-гимназиязы ноябрь 2-ниң азы эрги сан-биле күстүң адак айының 22-ниң хүнүнде байырлап эрттирген.

«Күс — от дагыырының үези. Отту башкы хар чаап турда дагыыр. Ук шаанда отту шыырак хамнар дагыыр турган» дээнин эртемден чогаалчывыс Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсанның «Бурунгу ужурларындан» номчуур бис. А ук езулал-байырлал чогум-на улусчу педагогика болгаш экология угланыышкынныг бо школага алыс ынчаар эрти-даа ийин. Орай күс дүжүп, эрги сан-биле харын-даа адакталып, башкы хар иштик черлерде безин чаай кагтылап тур. Ынчалдыр үе шын шилиттинген, а «шыырак хам» дээни база сагыттынган. Ол болза чаяан-достуу чонга шагда илерей берген, бо чылын Австрияның Вена хоорайга «Дүңгүр» ниитилелиниң президентизи Монгуш Кенин-Лопсан башкы-биле кады чалаттырып чедип чораан Сайлык-оол Иван оглу Канчыыр-оол. Аңаа бо тыва хам кайгамчык күштүүн көргүзүп, Вена хоорай чоогунда Ведьма (Шулбус) даан дагып тура, аяс-кааң дээди деп ак чаъс чагдырып, хамыкты кайгатканын бо чылын «Кадын» сеткүүлдүң (№ 3. Октябрь ай) бирги арнында сурагтыг хамның дериг-дүңгүрлүг фото-чуруу-биле кады парлаан. Бо, шынап-ла, уктуг-достуг (ооң кырган-ачазы Сат Бүрбү улуг хам чораан, улус ооң адын адавас, «Бүдүү-Билир» деп шолазын алаар. Ол 1947 чылда репрессияга таварышкап, ол олчаан ээп келбээн, онзагай салым-чаянныг хам кижи болду.

Ынчап кээрде, байырлалдың эң кол, сүзүглелдиг кезээ — одагны кыпсыры. от-чаячы деп чүл, ооң чырыы, чылыы деп чүл дээрзинден эгелээш, от ээзин чемгерер, ак сүт-биле домнаар езулалды кылып, адак соолунде чечен состуг алганыгны күүседири болгаш орбаны «тооректеп» октаарынга чедир бүгү сүзүглел-сагылга ооң үлүүнге онаашкан.

Бурунгу езулалдың эгелээриниң мурнуу чарында «Езулуг дириг хам киржилгелиг мындыг езулал-байырлалды бо-даа кижи көрүп чорбаан чүве-дир, ам-на көрүп аар-дыр» дижип тургулааныш элээн улуг назылыг ада-иелерниң чугаазындан база дыңнадым. Оларның аразында бүгү назынында малчыннаан, чылгычылап чораан чаңгыс чер-чурттуум Сарыглар Сонай база бар болду. Ол ынчап: «Боларның көрбээни-ле чоп, хоорай улузу-дур. Мен безин ада-иемниң одун дагыдып турганын бичиимде көрген мен. Мында 30-40 чылдарда төрүттүнген хире улуг улустар база бар-дыр. Чогум-на ол үеде хүрээлерни узуткап, шажын-чүдүлге, чаңчыл-сагылга деп чүвени истеп-сүрүп, хорул эгелээн чүве болгай»—дидир.

Эрткен чылга чедир малчыннаап, алдан харны ажыр база берген акыйның чугаазы шын. Ооң ол чугаазын дыңнап ора. 50-60 чылдар хамаанчок, мырыңай чоокта чаа. 10-11 чылдар (1985 чыл мурнунда) бурунгаар бо янзылыг езулал-байырлалды школага эрттирген болза, аңаа хай-халап болганы ол — ынчап хүндүлүг директорувус Валентина Өдүрековна Томүр-оол болгаш школада улусчу езу-чаңчылдар төвүнүң удуртукчузу Светлана Шулуу-Маадыр, культура төвүнүң режиссер башкызы Сиин-оол Оюн баштады. Бо байырлалга киржип, уруглар йөрээл сөзүн чугаалап турганы дээш хүндүлүг чогаалчывыс Кызыл-Эник Кыргысовичиниң, эртемден-этнограф Иргит Үнгүлчекович Самбууның-даа шыңгыы хемчеглерден чайлаары, оон туржук, кызыл билеттерин камгалап артып каары-даа чогенчиг турган боор деп бодал сагышка киргилээр болду. Шынап-ла, ындыг, эмин эрттир, бүгү чүве чүгле мээңии-биле болзун, кара чаңгыс шын менде дээр идеологтуг төөредигге алыскан ындыг тергиидел партияга-даа, шажынга-даа турганна болдур ийин.

Ол-даа канчаар, эрткен чүве эртсин. ам бо хүнде болуп турар школа байырлалын катап база эргий кааптаалы. Байырлалдың чогум сорулгазы, сүзүглели чүл дээн мээң айтырыымга, бо улуг ажылдың эгелекчизи болгаш кол организакчызы Светлана Чоодуевна Шулуу-Маадыр башкы: «Бо чыл от олуттуг, эр кызыл Күске чылы. Шала кадыг чыл. Ынчангаш школавыс, башкылар болгаш өөреникчилеривис, ада-иелер база бо буян-сүзүктүг езулалга киришкен өске бүгү чон от-чаячыга арыгланып, ооң ээзиниң ээ көрүүшкүнүн четтирип, даразында Күске чылынга чедир амыр-шөлээн, каң-кадык чурттаарын күзеп, сүзүглеп турарывыс ол»—деп харыылаан.

Башкының бо чугаазының бодап алганы дег чогуп турганын көөрү бо-даа кижиге өөрүнчүг боор чорду, а ооң авторлары Светлана Чоодуевна, Анна Кыдат-ооловна база Светлана Сади башкыларга ийи дакпыр өөрүнчүг болуру чугаажок. Бүгү езулалды школа-гимназияда «Театр» студияның режиссер-башкызы Сиин-оол Оюн биле 11 класста Сайдаша Монгуш башкарып эрттиргеннер. Езулалдың эгелээр мурнуу чарында Сиин-оол Лакпаевич от дагылгазының тариназы болур «Ом араа зана дарий хум пат сухаа» деп ыдык состерни өөреникчилерге номчуп берип, үш удаа катаптаткаш, школа директорунга сөс берди. Валентина Өдүрековна байыр чедириишкинниг кыска сөзүнге от олуттуг бо чылда школа, ооң өөреникчилери, башкылар болгаш ада-иелер омакшылдыг, от-чаячы оларга авыралдыг, ачы-дузалыг болзун дээш ада-өгбениң бо бурунгу езулалын сүзүглеп эрттирип турарын чугаалааш, ам келир узун кыш эрткен чыл дег чыккылама соок эвес, чылыг-чымчак болурун, школаның чылыы, чырыы чалынныг чаагай болурун күзеп йөрээген. Ооң соонда сөс алгылаан чогаалчы К.-Э. Кудажы, эртемден-этнограф И. Самбуу олар уругларга чагыг-йөрээлдиг, чылыг-чымчак сөзүн соглээннер.

Кандыг-даа дагылгалар оюн-тоглаа чокка эртпейн чораан. Маңаа школачы уруглардан «Отчугаш» деп танцы-самны көргүзе бээрге, оларның өңгүр кызыл хеви, эстеңнеди чайган кызыл салбак кожаалары, шынап-ла, дүргектелип турган от-чалбыышты сагындырып турду. Байырлалга бо школада ажылдап турар композитор болгаш ыраажы Батый Кенеш бодунуң чогааткаы «Доозукчунуң вальсы» деп ырын хөгжүмчү эжи Василий Доңгак-биле аянныг тааланчыг күүседип, чонга бараалгатканнар.

Бо бүгүнүң аразындан байырлалдың эң сүүзүннүг, сүзүглелдиг кезээ — хамның алганы болур деп үстүнде айыткан бис. «Дүңгүр» ниитилелдиң даргазы хам-чаячы Сайлык-оол Канчыыр-оол алганып турда, шынап-ла, чечен-мерген состуг, аянныг, көрүштүг-даа, кажан хампаар хевин кедипкен дериг-дүңгүрүн астып, тудуп алгаш хамнай бергенде көөрге, хей-аът хорлуг, сүрлүг-сүртенчиг апаргылаар, хуулгаазын-на кижи чорду. Уруглар ол ховар кижиниң ачызында ада-өгбелериниң бурун чаңчылын канчаар езулап сагыырын херек кырында караа-биле көрүп, дыңнап алыр аргалыг болганнар. «Чүс дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээре» дижир болгай. Ол, шынап-ла, ындыг. Уруглар бөгүн одаг, от деп чүл, огнуң оду деп чүл, отту чүге от-чаячы дээрил, ожуктуң үш будунуң ужуру чүл, от дагыырының сүзүглели чүү болурун бо езулалдан көрүп, билип алганнар.

Черле ынчаш, хам кижиниң алганыг езулалындан башкы кижи бүрүзүнге, ылаңгыя улусчу педагогика башкыларынга көрүп, билип алгы дег ажыктыг чүүлдери кайы ковей боор чорду. Ооң чижээнге, алганыг сөзүнде отту дирижидип, харын-даа лама езузунда ышкаш бурганчыды көрүп турары база солун.

От-чаячы! Чырыың-биле
Карангыны чырыдып кор.
От-чаячы! Чылыың-биле
Ажыг соокту чымчадып кор!

Ол ышкаш ында «алдын хүн», «алдын чула» дээн состерниң чаңгыс эвес удаа таваржып турары отту ачылыг хүнге домейлеп, ооң чартык-чамдыы деп көрүп турар бодал база илереттинип турар.

Дагылганы кылып келдим,
Дадалганы кыйгырып
келдим.
Айым, хүнүм чаазында
Алдын чулам эргип келдим.

База бир солун чүве — хам кижи хамнап дооскаш, орбазын «тоорек» дээш октаптарга, орба орү аайлыг дүжерге, ол кончуг чаагай оштуг, ону «алдын-моңгүн амакай дүшкен», орү дээрлер чырык хүн ээ көрген деп сүзүглээр, а дүктүг талазы орү азы «арны» доңгайтыр дүшкен болза, ону «уйгу дүшкен» дээр, ынчангаш чүвеге аай болбаан, сараалыг деп санаар болгаш катап база «тооректеп» октаар ужурлуг чүве-дир.

А бо удаада орба кончуг аайлыг, орү көрүндүр дүшкен. Ынчангаш байырлалдың бүгү сүзүглели эки чаагай оштуг болганы ол. Ол чаагай ош, сүзүглел-күзээшкин школаның бо чырык, чылыг оргээзинге доктаар болзун, ынчалдыр боттанып бүдер болзун деп бүгү чондан от-чаячыга йөрээл салып, хам-чаячы-биле кады дадалганы (кежикти) кыйгырып, курайлап чалбардывыс.

Чап ЧҮЛДҮМ.

Кызылдың № 9 школа-гимназиязында улусчу фольклор, чаңчылдар башкызы.

Төөгүнүң балалчак арыннары

ОЛАРНЫҢ АРЫГ АДЫН ЭГИТКЕН

Амгы Чаа-Хөл кожууннуң Ак-Туруг болгаш Кызыл-Даг чурттуг Монгуш Көк-оолду, Монгуш Намнаңны, Монгуш Түмен-Байырны, Монгуш Базырны, Монгуш Сайыыны Тыва Арат Республиканың (ТАР-ның) айыыл чок чорук органнары — иштики херектер органнары нүгүлдүг меге медээ езугаар 1940 чылдың күзүнүнде тудуп хоругдаанын, ТАР-ның Үстүкү шүүгүзү оларны ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң 10, 11, 12, 15 чүүлдери-биле буруудаткаш, 1940 чылдың ноябрь 11-де каржы шиткели-биле 72 шак эртерге, боолап өлүрер деп доктаатканын сөөлгү 11 чыл дургузунда солуннарга хөй удаа бижээн мен.

Амы-тынын арттырып, өршээр дугайында монгуштарның өргүүделдерин ТАР-ның Биче Хурал Президиуму 1940 чылдың ноябрь 14-те чугаалажып көргеш, мынчаар демдеглээн: «ТАР-ның нам, чазаан дүжүрер сорулгалыг турган, арат чоннуң өжээнниг дайзыннары контрреволюстуг идегеттер Монгуш Көк-оолду, Монгуш Намнаңны, Монгуш Түмен-Байырны, Монгуш Базырны, Монгуш Сайыыны шыңгыы шииткенин чүүлдүг деп санаар. Ооң-биле чергелештир Көк-оолга, Намнаңга, Түмен-Байырга хамаарыштыр судтуң шиткелин күштүг хевээр арттырар, а Базырны болгаш Сайыыны боолап өлүрер дээнин солааш, кайызын-даа 8 чылда хоругдалга олуртурун доктаадыр».

Бо кижилерни кажан тудуп хоругдаанда, кээргел чок дерзии езу-биле шиидип, оларның үжүн боолап каан үеде, 15 харлыг болгаш Ак-Туругнуң пионер отрядының суму чөвүлелиниң даргазы деп «албан-дужаалдыг» турган мен. Монгуштарның кандыг-даа кем-буруу чогун ынчаарда-ла ылаптыг билип турдум. Монгуш Көк-оолду тудуп хоругдаарда, ооң эт-хөреңгизин бүрүткээрде, херечи (көрген кижи) кылдыр Ак-Туруг суурнуң магазин таңныылы мээң даайым Монгуш Шири-Дарыманы олуруштурган. Ол меңээ бүдүү мынча деп чугаалаан: «Хуу ажыл-агыйлыг Көк-оол ашак КИМ аттыг МЧАЭ-ниң төвүнден чайлап, өскээр көжеринден ойталап, суму даргазы-биле маргышкан уржуунда кара нүгүлге таваржып, кара-бажыңда кирди».

Шири-Дарыма ирейниң ол чугаазының утказын номчукчуларга, монгуштарның ажы-төлүнге тайылбырлаары «төөгүнүң балалчак арыннарын» шын билип алырынга дузалаар деп санаар мен. Монгуш Көк-оол алызында ядыы ызыгуурлуг кижи. 30 чылдар эгезинде феодалдарның — байларның эт-хөреңгизин хавыргаш, оларның малын ядыыларга үлеп берип турган үеде элээн арбын малды Монгуш Көк-оол база алган. Ол боду болгаш оолдары Сандаңмаа, Серээ, Назыты, Данзырын, Арбын-Кежик суглар ажылга кызымак, шевер, уйгу-чыдын чок кежээ кижилер болганда, 1940 чылга чедир Көк-оол Ак-Туругнуң шыырак «кара-байларының» бирээзи болган. Ол Улуг-Хову аксынга бажың туткаш, ооң чанынга өөн тип алган чурттап олурган. Ооң чурттап олурган чери КИМ аттыг МЧАЭ-ниң (колхоз тургузуунуң бөдүүн хевири, тодаргайлаарга, мал болгаш чер ажылдыгларның эштежилгезиниң) төвү болу берген. МЧАЭ-ниң даргалары Көк-оолдан мындыг негелде кылган: «Хуу ажыл-агыйлыг Көк-оол, силер, бистиң МЧАЭ-ниң төвүнден өскээр доп-дораан көжүңер азы МЧАЭ-ге кирип, аңаа малыңарның чамдыызын, тырттар күштү салыңар». Моге Көк-оол алызында хедер кижи болганда, МЧАЭ төвүнден өскээр көжеринден ойталаан. МЧАЭ-ге кежигүн болуп-даа кирбээн. МЧАЭ даргазы ынчаарда Ак-Туруг суму чагыргазының даргазынга хомудал киирген. Көк-оолдуң өөнге суму даргазы кажан келгеш, МЧАЭ төвүнден өскээр көжер, хостап бээр дугайында негелде кылырга, Монгуш Көк-оолдуң мынчаар чугаалаанын дыңнаан мен: «Бодуңар билир-ле болгай силер, бо Хову-Аксы дээрге мээң ада-өгбелеримниң шаг-төөгүден бээр чурттап чораан чери-дир, ынчангаш бо черге сөөгүм салыр дээн кижи мен, меңээ дегбейн, өршээп көрүңер, дарга».

Ооң сөөлүнде будуктуг карандаш-биле кыдырааштың дөрт ама саазынын долдур бижээн кара нүгүл ТАР-ның Иштики херектер яамызының Чөөн-Хемчик кожуунга турган төлээ черинче хирт дээн. Чүге Чадаанаже? Чүге дээрге 1941 чылда Чаа-Хөл кожууну тургустунгуже чедир Ак-Туруг, Кызыл-Даг, Шаңчы сумулары Чөөн-Хемчик кожуунга чагыртып турган. Нүгүлдүг медээде мынчаар бижээн: «Ак-Туругда, Кызыл-Дагда контрреволюстуг орган бар, ооң идепкейлиг киржикчилери феодал Көк-оол, улуг лама Намнанхелиң, ооң дуңмазы Түмен-Байыр, а ол ышкаш Базыр, Сайыы олар бүдүү хөделип, хора чедирип, күрфонд сигенин өрттедип кагды, оларны шыңгыы көөрүн диледим».

Аңаа «барымдаа» кылдыр демги ол дарга Шолук-Хову аксынга күрфондунуң бир сараат эрги сигенин 1940 чылдың сентябрь 26-да дүне када бүдүү өрттедипкеш, ол дугайында кымга-даа чугаалавас дугайында ийи кижиден хол үжүүн бижиттирип алган. А ол күрфондунуң бир сараат сигени дээрге, ийи чыл бурунгаар, 1938 чылдың чайынында белеткеп тургускан, чаашкынныг ол чылдарда ирип калган болгаш мал чеминге ажыглаттынмас апарганын суму даргазы билип турган. Ак-Туруг, Кызыл-Дагның «контрларының» херээ шак ынчаар тургустунган.

ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң Даргазы Адыг-Тюлюш Хемчик-оолду, ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң Даргазы Сат Чүрмит-Тажыны болгаш шупту 7 кижини 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде Кызылдың амгы аэропорт уунда элезинге аппаргаш, араатанзыг езу-биле хары угда боолап каан сөөлүнде, Тываның, тыва кижилерниң ниитилел медерелинге багай талазынче улуг өскерлиишкин, ханы эргилде болган: кижилер ынчаарда боттарының аразынга сымыранчып чугаалажыр, даргалардан, ылаңгыя иштики херектер ажылдакчыларындан, шериг хептиг кижилерден аажок коргар, эвээш эвес кижилер дүне удуй албас болу берген. Эрге-дужаал, эт-хөреңги сүрер, хууда эрге-ажыын хараар, бак сеткилдиг кижилер пат-ла калчаарап барган: өш хараан, хорадаан кижилерин олар нүгүлдеп бижээш, иштики херек черинче чорудуптарга, хоптаткан кижиниң оортан үнер эжии чүгле ийи: бирээзи Кызылдың мурнуу талазында элезиннерже, ийиги орук Кызылда кара-бажыңның дамчыштыр узун хуусаада кадыг-берге албадалдыг күш-ажыл, ынчаарда ланчыы үдүнүң адаанга чурттаар. Ак-Туруг, Кызыл-Даг чурттуг монгуштарның салым-чолу база ындыг болган: үжүн боолап каан, ийи кижи барык бүгү назында хоругдал адаанга, шөлүлгеге хосталгазы болгаш эргези чок турган. Хопчу кижилер ынчаарда айыыл чок чорук органнарының чажыт шивишкиннери болуп турганнар. Бир шивишкинниң кыдырааштың чаңгыс ама саазынынга будуктуг азы кара карандаш-биле нүгүлдеп бижээн медээзи чаңгыс эвес, а элээн каш кижилерниң бажының өртээ солуп турган. Чоннуң ниитилел медерелинге ындыг хугбай эргилде болганының түңнелинде, тываларның эвээш эвес кезии бот-боттарын нүгүлдежир, хоптажыр, бак көржүр, балдырлажыр, аажок адааргажыр, артыктажыр апарган. Шак ындыг бужар мөзү: адааргажыр, артыктажыр, нүгүлдежир, хоптажыр, өжээргежир чорук чамдык тыва кижилерниң, оларның ажы-төлүнүң чүгле мээ-медерелинге эвес, харын ханынга безин сиңниккен турган. Ол бүгүнүң артыышкыннары тыва кижилерниң ниитилел медерелинде болгаш харылзааларында ам-даа бар. Чижээ, бир кижини чоок эжи безин бедик албан-ажылче депшиирге азы чаа автомашина садып алырга, аңаа адааргаар боор-дур. Бо болгаш өске-даа бужар хөделиишкиннерни хоойлунуң күжү-биле болгаш чаагай мөзү-шынарның бүдүжү-биле узуткаар апаар. Оон өске арга чок.

Ак-Туругнуң болгаш Кызыл-Дагның бо монгуштарын актыг кижилер дээрзин ылаптыг билир болганымда, «Политиктиг репрессияларга таваржып чорааннарны агартыр дугайында» Россия Федерациязының 1991 чылдың октябрьда Хоойлузун удуртулга болдургаш, сөөлгү он бир чыл дургузунда соксаал чокка туржуп, Россия Федерациязының Президентизинге, РФ-тиң Чиңгине прокуратуразынга болгаш Дээди судунга хөй дилеглерни бижип келдим. Бо кижилерниң херээн чөптүү-биле сайгарып көөр дугайында дилегни айыткан 17 материалдарны «Шын», 9 материалды «Тувинская правда» солуннарга бижээн мен.

Монгуш Көк-оолдуң, Монгуш Намнаңның, Монгуш Түмен-Байырның, Монгуш Базырның, Монгуш Сайыының дугайында 1940 чылдан бээр, 56 чыл эрткенде чөптүг чорук катап тургустунган, кем-буруузу чок кижилерниң арыг адын эгиткен, Россия Федерациязының Чиңгине прокуратуразы болгаш Дээди суду Монгуштарга, оларның салгалдарынга хамаарыштыр буянныг болганын демдеглээр бодаан мен. Бир эвес Монгуштарны агартпаан болза, оларның ажы-төлү, харын уругларының ажы-төлү «контрларның», «өлүрүкчүлерниң», «өрттедикчилерниң», «арат чоннуң өжээнниг дайзыннарының» сыскындылары болуп, Тываның төөгүзүнге кезээде артар турган ийик.

Монгуштарның херээ мынчага дээр шыны-биле сайгартынмайн келгениниң кол чылдагааны ТАР-ның Эрүү дүрүмүнүң хугбай 15 чүүлү болган. Дерзии болгаш дыка будулчак кылдыр ТАР-ның Эрүү дүрүмүнде көрдүнген «Контрреволюстуг кем-херек үүлгедиишкиннеринге деңнештирген кем-херек үүлгедиглери» деп ында айыткан, ол бачыттыг 15 чүүлдүң хайы-биле эвээш эвес кижилер амы-тынындан актыг черге чарылган. Ол чүүлдү удуртулга болдургаш, истелге болгаш суд монгуштарны 11 сараат сигенни «өрттеткен», «өлүрүкчү», «хоралакчы» үүлгедиглер кылган деп буруудаткан. А ол чылдарда Ак-Туругнуң, Кызыл-Дагның девискээринге чаңгыс-даа өлүрүкчү үүлгедигниң болбааныш ол чер-чурттуг амгы үеде хоочуннар билир.

Монгуштарның херээн боттуу-биле сайгарарынга, оларны агартырынга республиканың чонунуң эң-не хүндүлүг солуну «Шын», а ол ышкаш «Тувинская правда» улуг деткимчени көргүскенин онзалап демдеглээр бодаан мен. Кем-буруузу чок кижилерни агартырынга, оларның дыка будулгаазынныг херээн кичээнгейлиг сайгарып көөрүнге Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчызы, дуржулгалыг юрист, милицияның генерал-майору Владимир Бораевич Кара-Сал болгаш Тываның Чазак Баштыңының оралакчызы, республика комиссиязының даргазы Биче-оол Сундуевич Шыырап буянныг деткимчени көргүскен. Республиканың иштики херектер сайыды турган Соян Сотпаевич Чакарның уруу, бедик мергежилдиг, дээди эртемниг болгаш улуг дуржулгалыг Рита Сояновна Чакар Москва хоорайда чурттап, Россия Федерациязының Дээди судунуң кежигүнү болуп турар үезинде монгуштарның херээн хайгаарап көөрүн дилеп, аңаа база чагаа бижээн мен. Ол кажан Тыва Республиканың Дээди судунга ажылдап турган үезинде монгуштарның херээн ТР-ниң Дээди судунга бир катап көөрүнге киришкен болгаш боттуг турушту ээлээн кижи. «Мемориал» ниитилел (даргазы А. Кызыл-оол) бодунуң үлүүн база кииргенин демдеглээр ужурлуг мен.

Алексей ДУГЕРЖАА.
Журналист.

Чаңчылдар

САГЫП ЧОРЗА-ЛА ЭКИ

Тыва улуста шаг-төөгүден бээр салгалдан салгалче дамчып келген чараш чаңчылдар ла хөй. Ооң каш чижээн сактып көрээли.

Өгге улуг улус чугаалажып олурда, оларның чугаазын бичиилер үзе кирип болбас. Херээжен кижи бег, кунчугларының чанынга кызыл-даван олурбас. Улуг улустуң мурну-биле эртпес. Аът мунуп алгаш, аал чоогунга ыт-куш ээртип, шаппас дээш, оон-даа өске. Бистиң ол кижизидилгеге ажыктыг чаңчылдарывысты видеофильмнерде, телевизорда көргүзүп турар коргунчуг, чииртим кинолар үрел, хажыдып турары харааданчыг.

Парлалга, телевидение хостуг, кымга-даа чагыртпас апарган. Ону дөрткү эрге-чагырга деп-даа турар. Өй-хемчээл чок сексуал киноларны өөреникчилер хамаанчок, ясли-сад назылыг уруглар безин көрүп турар апарган. Чоннуң национал чаңчылдарын сагыырынга, ону хүндүлеп көөрүнге ол бир талазында шаптык база болуп турар. Бо кижи бодап көөрге, кижизидилгеге хоралыг, чогуш-содаалыг, арага-дары ижер, эмин эрттир эр-херээжен чорук көргүскен киноларны шеглээр болза эки-даа ышкаш. Бежен чылдар үезинде Тарзан, Скандерберг дугайында кинолар көргеш, уруглар ыяш-даш бажы үнүп, ыяш селемелер туткан, өттүнген турар чүве болгай. Амгы үениң уруглары оон-даа артык шимченгир, сайзыраңгай болу берген. Үендаян кинолар көрүп алгаш артында: «Ынчаар ошкаар чүве-дир аа» деп чугаалажып турар апарган.

Ийе, телекөрүлде, солун, сеткүүл хостуг апарган деп үстүнде бижээн мен. «Ону көргүс, мону көргүс» деп чугаалап база шыдавас бис. Ынчалза-даа тыва чаңчылдарывысты хүндүлеп, сагып чоруурун база утпайн, харын-даа ам-даа нептередип, сайзырадыылыңар.

Ук чүүлүмнү доозуп тура, кижи бүрүзү кижизидилге ажылынче угланырын, ажы-төлүнге, аныяк-өскенге кичээнгейлиг болурун дилээрдир мен.

Шаалай МОНГУШ.

Арагалаашкын — хамчык аарыг

БОТТАРЫ ЧӨПШЭЭРЕП ЭГЕЛЭЭРГЕ...

Араганың хоразының дугайында билбес кижи чок. Ол дугайында бистиң өгбелеривис «ыт ишпес суксун» дижир чорааннар. Шынын-на чугаалааннар. Тавакка араганы куткаш, ытка салып бээр болза, ол ону черле ишпес. А кижилер араганы куза-куза, ижип алыр-дыр.

Ындыг хоранныг суксун аймаан ишкеш, чүгле Чадааннадан безин бо айда 2-3 хире кижи амы-тынындан чарылды. Чоок кижизин чидирген өг-бүлелерниң ажыг-шүжүүн чүге деңнээр боор. Чаш ажы-төл өскүс калырга, берге-ле-дир.

Араганы хоруваап болганда, ону кижилерниң ижери оларның хуузунда херээ-дир. Чүгле оларның ол ижип турар арагазының шынарының дугайында чугаалаан-даа херээ чок. Колдуунда техниктиг спирттен кылган водкалар-дыр ийин. Ону кижи бүрүзү билир хирезинде-ле, ижип турары дыка-ла хомуданчыг.

Тываның девискээринче ындыг шынар чок арагаларны коммерсантылар та кандыг арга-биле киирип эккеп турары кара кайгамчык. Оларның эртер оруун хыналда постузунуң ажылдакчылары дуй туруп турар деп билир бис. Херек кырында ол ындыг эвес болуп турар-дыр. Ол ажылдакчыларның арын-нүүрүнүң, оларның ажылының түңнели бо эвес бе? Ол дугайында чон билип алыксап турар.

Бистиң Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргалары арага садыглап турар улуска делгем орукту берген. Ол талазы-биле хоозун чугаа болбазы-биле маңаа чаңгыс чижекти киирип болур. Кожуун чагыргазының бажыңының иштинде садыг бар. Ында өске барааннар-биле катай водканы база чонга арбыны-биле садып турар. Бөдүүн кижилер ону көргеш, кайгап, эпчоксунуп чугаалажып турарын дыңнаан мен. Барып-барып, кожууннуң чагырга чериниң бажыңынга арага аймаан садарга ындыг болбас аргажок.

Чадааннаның автостанциязының девискээринде «Диңчигеш» деп садыг бар. Ында база-ла араганы элбээ-биле садып турар. Хайлыг чүве, эзирик «эзирлер» вокзалга кээп, ында чорумалдарга амыр-дыш бербестээннер. Хөмүр-даш разрезиниң ээлчегжи чоруур ажылчыннарын сөөртүп дажыглаар автобузунуң доктаар чери база ол садыг чаны. Садыгның мырыңай-ла чанында хоорайның № 4 эге школазы бар. Эзириктер оларга эки чүвени көргүспейн турарын номчукчу кижи билип-ле тур боор.

Кандыг-даа араганы садарда чөпшээрел алыры билдингир. Хоорай девискээринде садыгларга арага садар чөпшээрелди хоорай чагыргазы бээр ужурлуг. Чадаана хоорай чагыргазының даргазы В. М. Оолчукайдан ол дугайында чугаалап бээрин дилээримге, ооң харыылааны мындыг:

— Кожуун чагыргазының бажыңының иштинде садыг бары шын. Ол садыг «Тыва харылзаштырылга компаниязынга» (Санчы Байыр) хамааржыр. Аңаа арага садар лицензияны кожуун чагыргазының даргазы С.-Д. Д. Ондар берген. Бо дугайында биске баш билиндирбес-тир. Вокзал чоогунда «Диңчигеш» садыгның үндүр саткан арагазын ишкен эзириктер-биле демисежип чадап тур бис. Тус чер милициязының ажылдакчылары безин бергедеп турлар.

Хоорай чагыргазының кыска харыызы бо-дур. Моон кандыг түңнел үндүрүп болурул? Акша-төгерик ажылдап алыры-биле кожуун чагыргазы араганы садып болур. Ынчанмайн канчаар, чөпшээрелди боттары берип олурар болганда, ында моондак чок. Акша-ла ажылдап алза, арткан айтырыглар-даа ажырбас дээн бодал-биле хөделирге мындыг-дыр. Чоп аңаа кайын чөпшээрежир.

Каадыр-оол ТУВАК.
Чадаана хоорай.

Ном саңы

ӨСКЕЛЕРГЕ БАЗА СҮМЕЛЕКСЭЭР МЕН

Эрзин кожууннуң төпчүткен ном саңында ниитизи-биле 98780 ажыг ном бар. Бо чылдың бирги чартыында номчукчуларның саны—4409, а тараткан номнары —69169 экземпляр болган.

Бистиң ажылывыстың кол угланыышкыны — чон ортузунга номнарны, солун-сеткүүлдерни тарадыры, чаа үнген доктаал, хоойлуларны таныштырары, тайылбырлаары, национал тыва культуразы сайзырадыры, чаагай чаңчылдарны суртаалдаары, номчукчуларның чагыгларын күүседип, хереглээн номнары-биле хандырары болур. Кылып чоруткан чамдык ажылдарывыска доктаап көрейн. Кожуунда ном саңнарының аразынга «Экология болгаш библиотека» деп мөөрей болуп эрткен. Аңаа бистиң төпчүткен ном саңы идепкейлиг киржип, бойдус дугайында ырлар, шүлүктер мөөрейлерин, «Эрзинниң аржаан суглары» деп төгерик столду организастаан. Тыва театрның 60 чылынга, өлүм чок тыва драматург В. Ш. Көк-оолдуң 90 харлаанынга тураскааткан номчулга конференцияларын, «Төөгүнү билбес — чазар, төрел билбес — төөрээр», «Тыва дылым — чоргааралым», «Төөгүлүг Тарлашкын» деп беседаларны, «Ынакшылдың боодал чечээ», «Хүннээректиг төрээн Тыва» деп ном делгелгелерин база эрттирген.

Библиотеканың доктаамал номчукчуларынга 80 ажыг харлыг эне Милажап Кара-Сал, хоочуннар Николай Балган, Николай Бады-Суур, Балчыр Эрип болгаш өскелер-даа хамааржыр. Үстүнде ады кирген эш-өөрлер ышкаш, библиотекага кээп номчуттунуп, янзы-бүрү чергелиг оюн-тоглаага киржирин өскелерге база сүмелээрдир мен.

Мария ШОЙДУН,
Эрзинниң төпчүткен ном саңының эргелекчизи.

Айтырыңар — харыылап берээли

ӨНЧҮ ҮЛҮҮНҮҢ ХЕРЭЭ ЧҮЛ?

Бистиң редакцияга Бии-Хем кожуунда «Хадың» кооперативте пенсионер Василий Сюрюн-оолдан айтырыглыг чагаа келген. Ында «Ол өнчү үлүүн төлээр акша чок даа болза, тараа-быдаа, аъш-чем-биле-даа солуп болбас бе?» деп айтырыгны салып турар.

Үстүнде айтырыгга харыылап бээри-биле Кедээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының экономика болгаш аграр реформа талазы-биле килдис даргазы Арисия Калбаевна Тюлюштен дилээн бис, ам ооң харыызын парладывыс.

Кедээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин амгы үениң негелделери-биле эде тургузуп турар болганда, ол ажылды чорудуп турар комиссияның айыткан хуусаазының иштинде өнчү үлүүнүң ээлериниң эргелери:

— өнчү үлүүн арат болгаш тараачын, төрел-бөлүк, амы-хуунуң, дузалал ажыл-агыйын тургузарда өнчүнүң болу-биле алыр;

— өнчү үлүүн тургустунуп турар эштежилгелер, кедээ ажыл-агый кооперативтериниң, өске-даа хевирлерниң устав өнчүзүнге киириштирер, арендага бээр;

— арат болгаш тараачын ажыл-агыйларга база өске-даа эде тургустунуп турар бүдүрүлгелерге дугурушкан өртек-биле садып болгаш белекке берип болур;

— өнчү үлүүн чер үлүү-биле солчуп болур;

— өнчү үлүүн салгалга дамчыдып болур.

Эрткен чылын Бии-Хем кожуунда «Хадың» совхоз кедээ ажыл-агыйлыг кооператив кылдыр эде тургустунган, ындыг болганда айтырыгны салып турар В. Сюрюн-оол үстүнде айыттынган өнчү үлүүн ажыглаар эргелеринден ийиги чүүлүн ажыглаан бооп турар-дыр. Ооң адында санап каан акша дээрге, ооң «Хадың» кооперативтиң устав өнчүзүнге киириштиргени өнчү үлүү болур. В. Сюрюн-оол ажылдавайн турар пенсионер кижи болганда, кооперативтиң чиңгине кежигүнү эвес болур, бо таварылгада ол кооператив-биле керээлиг турар. Аңаа шуптузун айыткан турар ужурлуг: кандыг хуусааның иштинде бодунуң үлүүн устав өнчүзүнге киириштирип турарыл, кандыг таварылгада канчаар ону дедир эгидерил, акша-биле азы аъш-чем-биле бе дээн ышкаш.

Кедээ ажыл-агый кооперациязының хоойлузунуң 18 дугаар кезээнде устав өнчүзүнге салдынган өнчү үлүүн кооперативтиң кежигүнүнден үнүп турда дедир эгидерин, кандыг таварылгада, кандыг хуусаада, чүнүң-биле эгидерин кооперативтиң бадылаттынган уставында көрдүнгени-биле шиитпирлээр деп айыткан.

ЭМНЕЛГЕВИС ДҮШКЕН

Бай-Тайга кожуунда Шуй суурда участок эмнелгези чоннуң кадыын камгалап эмнээр талазы-биле кожуунда дээре черге санадып турду. 20 ажыг оруннуг эмнелгеге улуг-биче аарыг кижилер эмнедип, иелер чиигеп ап турган.

Ам ында ындыг чүве чок. Чыда эмнедир черни дүжүрген, шинчиир, сыкыртыр черни чурттакчы бажың кылдыр хуулдурган. Кедээ Совет турган кончуг улуг бажыңны база эмнелгеге берген турду. Ону эмнелге коллективи каш-ла айларда ажыглааш, кагган. Ам ол улуг бажыңның соңга, хаалгазы сандан үнген.

Бо бүгүнүң уржундан суур девискээринде өкпе аарыы, шээр аарыг, кодур аарыы нептерээн. Чурттакчы чоннуң санитарлыг байдалы улам дорайтап олурар. Суурда чунар-бажың 5-6 чыл-даа чок. Эрткен чылын чаа чунар-бажың ажыглалга киргеш, ийи ай хире соонда база-ла ажылдавайн барган. Суурда каш-ла шыдалдыг кижилерде чунар-бажың бар. Өске арткан хөй ажы-төлдүг болгаш амыдыралы кошкак инвалидтер, кырганнар дугайында чүү дээр боор. Кажан кижилер хенертен аарый бергенде азы бертинип-межелгенде берге-ле.

Мен ында участок эмчилериниң ажылы багай деп шыдавас мен. Үе чеже-даа берге болза чоннуң кадыы дээш могаг-шылаг чок чон ортузунда ажылдап чоруур эмчилеривис бар.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Даштыкы экономиктиг харылзаалар

БИРГИ ЭЭЛЧЕГДЕ—12 ВАГОН

ГЕРМАНИЯ ФЕДЕРАТИВТИГ РЕСПУБЛИКА-БИЛЕ ЭКОНОМИКТИГ ХАРЫЛЗАА УЛАМ БЫЖЫГЫП ТУРАР.

Апрель айда бистиң республикага герман фирмалар «ВЕМЕКС Хандель ГмбХ» болгаш «Техтөлевилелдиң» төлээлери чораш, хөй кежиннен тон даараар фабриканың баазазынга хевис кылырының, дүктү арыглап аштаарының дериг-херекселдерин чорудуп бээриниң керээзин чарган. Тыва улустуң үлегер сөзүнде «сөглээн сөс, керткен ыяш» деп чугаалаары ышкаш, немец өңнүктер боттарының сөзүнге ээ болуп шыдааннар. Керээ езугаар бүгү дериг-херекселдерни 4 ээлчег-биле эккээри көрдүнген турган. Бо хүннерде бир дугаар ээлчегниң 57 вагон дериг-херекселдерниң 12 вагону Тывада чедип келген, ооң ниити өртээ — 29 млн. немец марка. Дериг-херекселдерни эптээриниң аайы-биле графиктеп каан. Кажан шупту чедип кээрге, март айдан эгелеп, ол келген дериг-херекселдерни эптеп тургузуп эгелээр. Ону герман фирманың инженерлери удуртуп башкарар.

Герман фирмаларының төлээлери чүгле хөй кежинден тон даараар фабриканың дериг-херекселдерин эвес, көдээ ажыл-агый продуктуларын сайгарып бүдүрериниң технологиязының төлевилелдерин, чем аймааның янзы-бүрү кылыгларының делгелгезин ТР-ниң Чазааның бажыңынга организастап эрттирген.

Делгелгениң байырлыг ажыдыышкынынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. Ооржак, даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразының харылзаалар сайыдының бирги оралакчызы В. Ч. Күжүгет, герман фирмалар «ВЕМЕКС Хандель ГмбХ» болгаш «ТЕКСтөлевилел ГмбХ» төлээлери Клаус Оттенхаузен, Райнер Ирмшер болгаш Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының төлээлери, сайгарлыкчылар, үлетпүр бүдүрүлгелерниң удуртукчулары киришкен.

Делгелгени ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Э. Х. Ооржак ажыдып тура, мынча дээн:

— ТР-ниң Чазаа сөөлгү чылдарда даштыкы-экономиктиг харылзааларны сайзырангайжыдар дээш тодаргай хемчеглерни ап чорудуп келген. Бистер Кыдат, Моол-биле экономиктиг садыг харылзаазын тудуп турар болгай бис. Эрткен чылдан эгелээш Европа чурттары-биле харылзажып, дугуржулгаларны кылып келгенивистиң түңнелинде, чамдык экономиктиг керээлер чардынган. Ооң херек кырында боттанып турарын бо делгелгеден көрүп тур силер. Бистиң кады ажылдап турарывыс немец фирмалар, хереглээр ужурлуг дериг-херекселдеривистиң болгаш аъш-чем продуктуларының делгелгезин мында организастап эрттирип турары бо. Немец өңнүктер-биле бистиң кады ажылдажылгавыс улам-на быжыгып сайзыразын.

Ийиги ээлчег декабрьда, үшкү, дөрткү ээлчеглери — январь, февраль айларда кээр.

Дараазында сөстү Герман фирма «ВЕМЕКС Хандель ГмбХ» төлээлериниң удуртукчузу, инженер Клаус Оттенхаузенге берген:

— Бисти ээлдек-эвилең хүлээп алганынга өөрүп четтирбишаан, бо хүннерде «Тыва алгы» акционер ниитилелче чорудар дериг-херекселдерниң контролюн тудуп тур бис. Дүктү чуп, аштап арыглап тургаш, хевисти кылырының дериг-херекселин тургузар бис. Бистиң фирмавыс багай эвес, ону херек кырында көре бээр силер. Силерниң Президентинер бистиңге чорааш бузүрээн. Дериг-херекселдерни тургузарының талазы-биле деткиирин улуу-биле дилээн болгай. Орта бис бүгү талазы-биле деткимчени бээр бис. Аъш-чем үлетпүрүн силерге сайзырадыры чугула. Көдээ ажыл-агый продуктуларын сайгарып кылыр талазы-биле бистиң технологиявыстың төлевилелдерин, чамдык аъш-чемниң ассортиментизин-даа эккелдивис, көрүп тур силер. Бистиң-биле керээ чарып, ажылдаар күзелдиг бүдүрүлгелер бар болза, күзелдиивис-биле харылзааны туда бээр бис.

«Тыва алгы» акционер ниитилелдиң дериг-херекселиниң ийи дугаар ээлчээ декабрь төнчүзүнде, үш, дөрт ээлчеглери январь, февраль айларда чедип кээр. Эгезинде хөй кежинден тон даараар фабрикага 300 ажыг ажылчыннар ажылдаары билдинип турар.

— Дериг-херекселдер даштыкы фирманың болганда, кадр айтырыы элээн нарыыдап турар. Ынчангаш ол кадрларны Германияга өөредир бис — деп, көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының бирги оралакчы М. Ч. Сат чугаалап турду.

Фабриканың сорулгазы улуг: удазындан эгелээш, хепти даараарынга чедир кылыптар апаар. Сөөлзүредир кожууннарга биче бүдүрүлгелерни ажыдып болурунуң аргазы бар. Ол хамаанчок, херээжен улустуң бажыңга ажылдаар аргазын тургузарын көрүп турар.

Герман фирмаларының көдээ ажыл-агый продукциязын сайгарып, болбаазырадыр технологиязының төлевилелдери дыка солун. Ында чүү чок дээр боор: тараа дээрбези, эъттиг консервалар кылырының, 1000 кг хлеб бүдүрер бичежек пекарнялар, бичии уруглар чеми кылыр дээш, мында чүве-ле хөй. Ол дериг-херекселдер улуг эвес, бичии, эптиг, хөй чер ээлевес, бистиң көдээ суурларывыска болза, дыка-ла эптиг деп көрүп турдум. Аъш-чемниң ассортиментизин безин көрүп турарга солун, колбасаларны кескилээн, целлофан хаптарга (вакуум) үрелбес, соп-даа өске чүүлдер кижини сонуургады бээр.

Бо фирмаларның төлээлери апрель айда бистиң республикага чораш, тыва чоннуң амыдыралын элээн өөренип көрген хевирлиг, чүге дээрге бо делгелгеде салдынган аъш-чемниң, ол дериг-херекселдерниң төлевилелдери ону бадыткап турду. Фирмаларның бүдүрүлгелери Россияның дыка хөй хоорайларында, 40 хире даштыкы чурттарда ажылдап турар. Ынчангаш олар бүдүрүлгени тус чериниң байдалынга таарыштыр тургузарынга арга-дуржулгазы улуг дээрзин боттары чугаалап турдулар. Каш чыл иштинде ажыглалга киирер дээш чадажып турган фабриканың баштайгы дериг-херекселдер кээп эгелээрге кым өөрүвес боор. Хөй кежинден тон даараар фабрика Тываның экономиказын көдүрерингe улуг салыышкынны киирери чайлаш чок.

Сергей ХЕРТЕК.

УЛУСЧУ КОМПОЗИТОРГА СӨГҮРҮГ

Тываның улустуң артизи, Күрүне шаңналының лауреады, Тываның Композиторлар эвилелиниң баштаар черин даргалап чораан Ростислав Докур-оолович Кенденбиль бистерниң аравыска чурттап, улусчу хөгжүмүн чонунга бараалгатпышаан чораан болза, ам 74 харлап турар ийик!

Кенденбиль тыва композиторларның аразындан аныяан-да-ла шилиттинип илерээш, чараш, чаптанчыг тыва ырларны хөйнү чогааткаш, төрээн Тывазының чонунуң эртинези кылдыр арттырган. Ынчангаш композиторнуң уран-чечен чогаалдары өртээ турбас, эстип читпес эртине болуп мөңгежирээн.

Тывыңгыр болгаш мергежилдиг чогаадыкчы амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир Ростислав Кенденбиль могаг-шылаг чок ажылдап, 300 ажыг ырларны чогааткан. Ооң сурагжаан «Чечен болгаш Белекмаа» деп баштайгы операзы, «Далай дүвүнде даңгына», «Инчеек», «Ынакшыл болгаш өжээн», «Дээрде кыс» болгаш музыкалыг комедияларга бижээн өске-даа хөй санныг аялгалары Тывазының уран чүүлүн улам-на уранчыды байыткапы салымныг композиторнуң үнелеп четтинмес чогаадыкчы салыышкыны болуп, төөгүвүстү каастап турар.

Ростислав Кенденбильдиң уран тывызык, бедик мергежилдиг композитор болуп мергежиириңге Тываның хөгжүм-шии театрының чогаадыкчы коллективи, тыва театрның үндезилекчилери Виктор Көк-оол, Максим Мунзук болгаш өскелер-даа база Ленинградтың күрүне консерваториязы улуг рольдуг болганын демдеглээри чугула.

Композиторнуң чогааткан аялгалары, шынап-ла, тыва улустуң бурунгу үндезин аялгаларынга, сөс-домаанга чагыртканы кулакка илдең дыңналып, кижиниң сагыш-сеткилин чайгаар-ла хайныктыр өөртүп келирин кымывыс эскербээн деп! Ынчангаш Ростислав Кенденбильди Тываның улустуң композитору, ындыг ат чок-даа болза, деп алдаржытса частырыг болбас ышкаш. Чогаадыкчы, төрүмелинден хөгжүмчү салым-чолдуг композитор чурумалдыг ак-көк Тывазын ыдыктап буянчыды йөрээгенин тыва чон кажан-даа утпас!

Композиторнуң өг-бүлези: кадайы Екатерина, оглу Слава ооң уран-мерген аялгаларны чогаадырынга эң-не идепкейлиг, коллективтиг сүмелекчилер болуп, сагынгыр дузалап чаңчыкканнар.

1992 чылда Ростислав Кенденбильдиң 70 харлаан юбилейинге тураскаадып шүлүк бижээн мен, ынчан чырыкче үнмээн чүве.

Чүректерниң арыындан
Чүглүг байыр бараалгадып,
Чогаадыкчы тывызыңга,
Чоргаарланып деткидивис.

Чеденнээштиң чөнүвээн сен,
Четчип кыпкан аныяң-дыр.
Чечек туткан хоор чонуң
Чыскаалыпкан шуужуп олур.

Аваң кужур чыттап, эргелеткен
Алдынналчак сарыг бажың агаразажок,
Аккыр дүктер санында-ла
Аян сөңнээн симфонияң.

Чалгыннарың каңналдыргаш,
Чамбы-дипти кезип чор сен.
«Чечен биле Белекмааны»
Чеже кижи мактаваан дээр!

Дагылгалыг таңдың
Талыгыр бедиин тептиң,
Дыңнаксанчыг уран ырың
Таңды Тываң ыдыы болду.

Хөөмей, сыгыт чаякчызы
Хөлчок чараш ак-көк Тываң,
Хөглүг-омак оглу-кызы
Хөндергейниң оглун ырлаар.

Элчиген дег шавыдарың
Эзирлештир кылыйтсын-на!
Каң хылдыг роялың хөлгеленгеш,
Каптагайже халдып олур!

Артем БОРБАК-ООЛ.

Чаа номнар

ХАНЫ УТКА-ШЫНАРЛЫГ

Кызыл хоорайда Национал библиотеканың национал болгаш чурт-шиңчилел литература килдизи бо чылдың үшкү кварталында чаа номнар-биле элбек болган. Ам оларга доктаап, допчулалдан кылып көрейн.

1993 чылда Тываның баштайгы найысылалы — Самагалдай суурнуң 220 чыл оюн демдеглеп эрттирген турган.

Тыва Республиканың Чазааның чагыын езугаар бо байырлалга тураскааткан чыынды номну журналистер А. Дембрель биле В. Кривдик чыып тургускаш, «Тываның медээлери» деп биче бүдүрүлгеге парлап үндүрген. Номда «Шын» солунга парлаттынып турган чүүлдер, Тываның күрүне архивиниң, республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейиниң, кожуун библиотеказының болгаш архивиниң фондуларындан алдынган кожуун дугайында материалдар кирип турар. Ном В. Кривдиктиң, В. Савиныхтың, Ш. Седен-оолдуң тырттырганы өңнүг болгаш өң чок чуруктары-биле хандыртынган.

Бо чылын республиканың чоңу Даа кожууннуң 230 чыл оюн база демдеглеп эрттирген. Ук байырлалга тураскаадып «Төрээн черим алгап чор мен» деп ырлар чыындызын Тываның культуразының сураглыг ажылдакчылары Зоя, Анатолий Балчыырактар чыып тургускан. Бо чыындыда тыва черни, Даа кожууну, Чадаана хоорайны йөрээн мактаан, чаагай чаңчылдарывысты алгаан ырларны, бичии уругларның ынак ырларын кииргени. Оларның авторлары республикада ат-сураа үнген композиторлар болгаш шүлүкчүлер. Эки дээп шүлүктерни, ырларны даразында чыындыга немей парлаар.

Республиканың Өөредилге яамызының үндүрүп турары «Башкы» деп эртем-шинчилел болгаш методиктиг сеткүүлү тургустунгандан бээр үш чыл боор турар. Амгы үеде улуг-биче номчукчуларның бо сеткүүлге сонуургалының өскениң барымдаалааш, «Башкы» сеткүүлге «Сонуургакпай» деп чаа капсырылганы (номчугашты) парлап эгелээн. Ында эге класстар болгаш ясли-сад уругларынга хамаарышкан авторлуг чогаалдарны база улустуң аас чогаалдарын өңнүг чуруктарлыг кылдыр парлап эгелээн. «Төрээн черим алгап чор мен» деп ырлар чыындызын, «Башкы» сеткүүлге «Сонуургакпай» деп капсырылганы база-ла «Тываның медээлери» деп биче бүдүрүлгеге парлап үндүрген.

Ооң ыңай ол-ла кварталда Тываның ном үндүрер чери база элээн хөй чаа номнарны парлап үндүрген. Ол болза, О. Моңгуштуң «Бай-Ыяш», Д. Доңгактың «Черим сөңү — сеткил ыры» деп шүлүктер номнары, И. Бадраның «Арзылаң-Күдерек» деп романы, К. Маспык-оолдуң «Чүректе хаяалаңган чырык», Ч. Чүлдүмнүң «Тевек» деп чечен чугаалар номнары болгаш Ч. Ондарның «Төнмээн дайын» деп шиилер ному боор турар.

Улус өөредилгезиниң тергиини, Россия школаларының алдарлыг башкызы О. А. Моңгуштуң «Бай-Ыяш» деп номунда чогаалдар амыдыралдың бижиттинмээн хоойлулары-биле чергелештир улустуң сузук-чүдүлгези, ыдыктыг чаңчылдары кандыг-даа үелерде биске аспас орукту айтып турар. Сөөлгү чылдарда бижээн шүлүктерн, балладалары болгаш бодунуң ачазы тоолчу Амашкын Моңгуштуң дугайында сактыышкыннары парлаттынган.

Д. Ч. Доңгактың «Черим сөңү — сеткил ыры» деп ийиги шүлүк чыындызы үнген. Чыындыда төрээн чер, чаңгыс чер-чурттуг кижилер, амгы берге амыдырал, бойдус камгалалының дугайында шүлүктер болгаш «Аргалакты биле Күчүлүктү» деп шүлүктээн тоол кирип турар.

Иргит Бадраның уругларга бижээн «Алдын-Мыйыс» деп тоолдарының чыындызы 1976 чылда үнген. «Арзылаң-Күдерек» деп 2 кезектиг романының бирги номун авторнуң оглу, чогаалчы Игорь Иргит үндүрүлгеге белеткээн. Автор романын 1968 чылда кырган-ачазы мөге Күдеректиң сактыышкыннарынга үндезилеп бижээн. Ынчалза-даа авторнуң бо романы-биле кады өске-даа чогаалдары: «Бистиң кырындан», «Ужудукчу Кидиспей» деп романнары, «Таңды кырында сылдыс», «Човуландан човулаңче» деп тоожулары СЭКП Тыва обкомунуң чөптүг эвес кызагдаашкыннарының уржуундан парлаттынмайн турган.

«Арзылаң-Күдерек» деп романында автор тыва-моол улустуң найыралын, эрги тыва амыдыралды ыраажы Эзиртенниң база ооң оглу мөге Күдеректиң овур-хевирин дамчыштыр уран-чечен тоожуп турар.

«Тевек» — Ч. М. Чүлдүмнүң үшкү ному. Бо номда чечен чугаалар, тоолчургу чугаалар болгаш авторнуң аңгы-аңгы чылдарда тыва чогаалчыларның үнген номнарынга литературлуг сайгарылгалары кирген. Улусчу чаңчылдарны катап эгидери, бойдус байлактарын камгалаары, төөгүже чаа көрүш, чогаал ажылында дыл болгаш очулга, тыва кинонуң амгы үеде байдалы — авторнуң дүвүредип чоруур айтырыгларның кол кезии.

К. Маспык-оолдуң «Чүректе хаяалаңган чырык» деп чыындызында кирген чогаалдар сөөлгү он, он ийи чылдар дургузунда бижиттинген болуп турар. Ном кылдыр үндүрерде автор үндезинни-биле өскертип, амгы үеге таарыштыр эде кылбаан. «Чүректе хаяалаңган чырык» — ботнамдар тоожузу. Ол ам-даа бижиттинип турар. «Кажан-бир долузу-биле чырыкче үнүп кээр чадавас» деп, автор бижип турар. Чыындыда кирген эгелерден номчукчу тоожунуң кол утказын, шаг-үезин, уг-шиин билип алыр аргалыг кылдыр, оларны таарыштыр, дес-дараалай кирген. Номнуң кол темазы база-ла тыва езу-чаңчылдарны эгидери, бойдус камгалалы, аныяк-өскенниң кижизидилгезин болгаш интернационалчы найыралын быжыктырары болуп турар.

Бо-ла бүгү адаттынган, ханы утка-шынарлыг номнарны А. С. Пушкин аттыг библиотеканың национал болгаш чурт-шинчилел чогаалдарының килдизинден сонуурган номчуп болур силер.

Антонина САРЫГ.
А. С. Пушкин аттыг библиотеканың национал болгаш чурт-шинчилел чогаалдарының килдизинде сектор эргелекчизи.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Декабрь 3-те бистиң ынак ачавыс **Виктор Иванович ЛОПСАН** 40 харлаан. Ажы-төлүмнүң ачазынга, бо берге үеде өг-бүлемниң деткикчизи, даянгыыжы, биче сеткилдиг, ажыл-ишчи, хүндүлээчел ынак эжимге каң дег кадыкшылды, аас-кежикти, амыдырал-чуртталгазынга аяс дээрни хей-аъттыг, омак-сергек, кезээде бисти баштак аажы-чаңы-биле өөртүп чоруурун күзеп олур бис.

Дөртен артты ажып келген
Эрес-кежээ ачавыска
Дөгеревис мөгейбишаан,
Төрүттүнген хүнү-биле изиг байыр.

Өөнүң ээзи Раиса Шимитовна, уруглары, оглу.

ЧАРЛАЛДАР

САДЫП АЛЫКЧЫЛАРГА

Кызыл хоорайның муниципалитет өнчү-хөреңги талазы-биле комитеди **1996 чылдың декабрь 18-те 10 шакта** дараазында бүдүрүлгелерни садары-биле коммерциялыг конкурсту эрттирерин чарлап тур:

1. Кызыл хоорайның Лопсанчап кудумчузу, 44 дугаарлыг бажында **муниципалитет өнчүге хамааржыр САДЫГ БҮДҮРҮЛГЕЗИ:**

Садыгның шөлү — 89 дөрбелчин м., эге өртээ — 136400000 рубль, баштайгы чарлаар өртээ — 140.000000 рубль. долаа түңү — 21000000 рубль.

2. **«Прокат пунктузу»** деп муниципалитет өнчүге хамааржыр бүдүрүлге (Дружба, 59).

Кол негелдези—бүдүрүлгениң ажыл-чорудулгазын 10 чыл иштинде хевээр арттырар.

Шөлү — 128 дөрбелчин метр, ажылчыннарының саны 5 кижи. Кол өнчүзү 58396000 рубль, үр хуусаалыг сан-хөө салыышкыннары чок. Курлавырлары — 143000 рубль, акша-хөреңгизи — 3521000 рубль, өске активтери —2889000 рубль.

Эге өртээ — 60000000 рубль.

Баштайгы чарлаар өртээ—60.000000 рубль.

Долаа түңү—10.000000 рубль.

Чагыгларны 1996 чылдың декабрь 17-ге чедир дараазында адресте хүлээп ап турар: Кызыл, Ленин кудумчузу, 32, 106 дугаарлыг кабинет, телефоннар 3-27-90, 3-36-67.

КОМПЬЮТЕР САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

Организация ооң мурнунда эдилелге турган 1 ТВМ РС — (АТ-286) деп **компьютерлерни** болгаш **«ПАНАСОНИК»** деп офиске ажыглаар **телефон станциязын садып турар.** Оларны эдилеп турганын барымдаалааш, **өртектерин** эде санаан.

Сонуургаар садып алыкчылар бар болза, дараазында телефонче ажыл шагында долгаар: 9-34-19.

АЖЫЛДААР КҮЗЕЛДИГЛЕРГЕ

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы тус яамының сайыдының культура талазы-биле ажыл чорудар оралакчызы албан-дужаалга ажылдаар күзелдиглер аразынга **КОНКУРС-ШИЛИЛГЕНИ** чарлап тур.

Конкурска киржири-биле дээди эртемниг, удуртур албан-дужаалга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг кижилерни чалап турар. Республиканың культура болгаш уран чүүл организацияларының удуртукчулары, хоорай болгаш кожуун төптериниң культура килдистериниң эргелекчилери база өскелер-даа киржир эргелиг.

Ол ышкаш культура институдун доосkан, культура талазы-биле **кол специалист** база хереглеттинип турар.

Адресивис: Кызыл, Щетинкин, Кравченко кудумчузу, 46, яамының кадрлар килдизи. **ТЕЛЕФОННАР** №№ 3-23-83, 3-66-22.

ЧӨПШЭЭРЕЛДИ БЕРИП ЭГЕЛЭЭР

Россия Федерациязының транспорт инспекциязының **Тывада салбыры транспорт шугумунда ажылдап турар,** ооң иштинде чүък сөөртүлгези, пассажирлер аргыштырылгазы, транспорт чепсек-херекселдериниң септелгези болгаш техниктиг хандырылгазы, чолаачылар өөредир болгаш оларның билиин бедидер **курстар,** төлевир езугаар машина тургузар черлер ээлери, федералдыг оруктарның септелгезин чорудар организациялар **1997 чылда чөпшээрел лицензияны** тус ажылды чорударының чөпшээрелин кылдыртып алыр ажылдың эгелээнин чарлап тур.

Чөпшээрел (лицензия) алырда херек документилерни 1 ай бурунгаар белеткеп алган турар ужурлуг.

Удуртукчулар болгаш специалистер техниканың айыыл чок чорууңга **аттестацияны 1997 чылдың январь 1-ге чедир эрткен турар** ужурлуг.

Чоңга чедирип турар ачы-дузаның шынарын экижидери-биле база калбартыры-биле автомашиналарның септелгезин, техниктиг хандырылгазын чорудар автотранспорт дериг-херекселдериниң ээлеринге ук ажылдарны шынарлыг болгаш өй-шаанда кылып чорударын хайгааралга алыры-биле, техниканың айыыл чок чорууп күштелдирери-биле, чүък сөөртүлгезин болгаш аргыштырылга талазы-биле ажыл кылып чорудуп турар чөпшээрелдиг тускай септелге-техниктиг баазазы чок транспорт ээлеринге **1996 чылдың ноябрь 20-ден эгелеп «Ачы-дуза дептери»** деп документилиг болурун сагындырып тур.

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ

Иркутсkиниң өлүк-кеш техникумун дооскаңының дугайында 1986 чылда Ульяна Чигжитовна Саттың адынга тывыстынган № 704941 ЗТ, бүрүткел дугаары 3297 дипломнуң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы база Бай-Тайга кожууннуң иштики херектер килдизи тус кожууннуң чагыргазының иштики херектер килдизиниң наркотиктерге удур ажыл чорудар килдизиниң төлээлекчизи, милицияның улуг лейтенантызы

Вячеслав Сагаанович
САЛЧАКТЫН

1996 чылдың ноябрь 12-де хенертен мөчээнин дыңнатпышаан, соң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге, төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Спорт болгаш амыдырал

КЫСТАР БЕЗИН БАР

Спорт школазында хүреш секциязының үш бөлүүнде 45 оолдар, уруглар хаара туттунган. Кыс уруглар безин хүрежиринге сонуургалдыг апарган.

Өөренип, белеткеп турар оолдарымдан Чимит Дажываа (37 кг), Саян Дойду (32 кг) эрткен чазын А. Шойдукка тураскааткан маргылдаага ийиги, а Ахмед Чаймаа — дөрткү черни ээлээннер.

Бистиң өөреникчивис Чейнеш Бүрбү Владивосток хоорайга болган элээди уруглар аразынга самбо хүрешке хүлер медальды чаалап алган болгай.

Акша-төгерик-биле хандырылганың чегейинден өөреникчилерни республика чергелиг маргылдааларга киириштирер айтырыг нарын боор артпышаан, чегдинип, тыптынып алгаш чоруур ужурга болганчок таваржыр-дыр бис. Белеткелди эки чорудар болза, салым-чаяанныг, угундан мөге оолдар, уруглар бар-дыр дээрзин эскерип чор мен.

Ынчангаш бо акша-төгерик тывылбас берге үеде деткикчилерни дилеп, оларның-биле чугааны доктаамал чорудуп, ачы-дуза чедиреринниң магадылалын тургузары эргежок чугула деп бодаар-дыр мен.

Дадар-оол ЛООВАЙ.
Самагалдайның спорт школазының тренери.

Сан-факт

ДООЗУКЧУЛАР КАЙДАЛ?

Эрткен 1995-1996 өөредилге чылында Чөөн-Хемчик кожууннуң школаларынга 307 кижи 11 классты, 462 кижи 9 классты дооскан.

Ортумак школаны дооскаңнарның 36-зы дээди, 67-зи тускай ортумак өөредилге черлеринче, 64-ү профессионал-техниктиг училищелерже, 23-ү белеткел салбырларынче өөренип кирген, 28 аныяктар улус ажыл-агыйында ажылдап арткан.

9 классты дооскаңнардан 31 кижи тускай ортумак өөредилге черлеринче өөренип кирген. Кежээки школаже 25 кижи шилчээн, 51 кижи профессионал-техниктиг училищениң сургуулдары болган.

Бажың-Алаак школазының доозукчузу Темир Сарыг-Хаа Красноярск хоорайның техниктиг академиязынче, Сай-Суу Ховалыг Москваның аныяктар институдунче, Сай-Суу Ооржак Кемеровонуң эмчи институдунче өөренип чоруткан. Чадааның № 2 школазындан Илья Ондар Омскиниң милицияның дээди школазынче, № 1 школадан Айдыс Кара-Сал Санкт-Петербург университединче, Азиана Моңгуш Новосибирск колледжизинче, Надя Доңгак Барнаулдуң эмчи институдунче өөренип кирген.

Спидке удур демисел

УРУГЛАРНЫ КАМГАЛААРЫ

Аарыгның дамчыыр оруктарының бирээзи сексуалдыг харылзаа. Ынчангаш уруглар-биле СПИД дугайында чугаалажырда, секс дугайында база чугаалажыр апаар.

Чамдык ада-иелер бо темага уруглары-биле чугаа кылырынга шоолуг белеткел чок болур. Чугааны канчаар эгээрин аайын тыппас, чамдыктары ам-даа эрте, эр-херээжен чорукче сундуга бээр деп бодааш, коргарлар.

Ынчалза-даа ада-иелерниң хөй кезии уругларының харназынының аайы-биле эр-херээжен чорук дугайында тайылбырлап бээр ужурлуг бис деп билип, бодап турарлар. Ынчангаш бо чүүлдү ада-иелерге уруглары-биле чугаа-тайылбыр кылырынга дуза хевирлиг кылдыр бижиирин оралдажыйн.

Бичии уруглар-биле канчаар чугаалажырыл (5-6 харлыг).

Уруглар долгандыр турар делегейни амыдыралдың аайы-биле көрүп, ойнаар оюннарының дузазы-биле билип ап турар. Олар амдызында улуг улустуң эр-херээжен чоруунуң дугайында чедир билбес. Ол хире уругларга эң-не билдингир, бөдүүн сөстер-биле оларның кадыкшылының дугайында тайылбырлап, эр, кыс уругларның мага-бодунуң ылгалының дугайында таныштырар болза эки.

Силерниң моон соңгаар харылзааңар уругларыңарны кайы хире бүзүредип чугаалажырыңардан хамааржыр.

Школачылар-биле канчаар чугаалажырыл (7-10 харлыг).

Бо уруглар кадыкшыл болгаш эр-херээжен чорук дугайында нарын айтырыгларны билиптер апарган уруглар-дыр. Оларның салган айтырыгларынга шын харыыны тодазы-биле хүн бүрүнүң амыдыралында чижектерден ап тургаш, харыылап бээр ужурлуг силер.

Элээди уруглар-биле канчаар чугаалажырыл (11-13 харлыг).

Бо хире назылыг уругларның мага-боду бичии уругларынындан сайзыраңгай. Олар боттарының даштыкы хевиринче кичээнгейни салып эгелээрлер.

Бир эвес назы четпээн уругларыңар силерден секс дугайында айтырар болза, билдингир болгаш шын харыыны бээрин кызыдыңар. Силерден оларның сүме алыксаан үези тайылбыр кылырынга эң-не таарымчалыг байдал тургустунуп келгени ол.

Аныяктар-биле канчаар чугаалажырыл (14-18 харлыг).

Бо үезинде аныяктар боттарын тускайлаң эргелерлиг улуг улус кылдыр санаттынар болгаш эр-херээжен чорукту боттарының үе-чергези-биле шиитпирлептер апаарлар. Бо хире назынныг уруглар-биле ада-иениң аразында чөрүлдээ болганчок бо-ла туруп кээр. Амыдыралдың эки-багай талаларын көрүп, билип, долгандыр турар бүгү-ле чүүлдер оларның сонуургалын оттуруптар болгаш күзенчиг эвес чүүлдерге, чижээ, эр-херээжен харылзааларга, наркотиктерге безин хөөннүг апаар.

Аныяктарның хууда чуртталгазынга ада-ие каржы шииткекчилер болбас ужурлуг. Оларга силер өөредиглиг болгаш эптиг-эвилең дыңнадыгны, арга-сүмени бээр болзуңарза эки.

Чүнү билип алза чогуурул.

— Ийи кижи аразынга боттарын камгалажыр харыысалгалыг болур ужурлуг. Бодун камгалангаш, бодунуң ынак эжин база аарыгдан камгалаар ужурлуг.

— Камгалал чок эр-херээжен чорук аарыгның тараарынга таарымчалыг байдал тургузар.

Аарыгның өөскүдүкчүзү аарыг кижиден кадык кижиже менструалдыг хан болгаш эр кижиниң үрезин дамчыштыр халдаар.

— Презервативти шын ажыглаар болза, бодун болгаш эжин СПИД аарыындан камгалаар.

— Ажыглап каапкан шприцтерни катап кажан-даа ажыглап болбас.

— СПИД — халдавырлыг аарыг. Ол аарыг кижиниң камгалал системазының күштерин кошкадыр болгаш төтчеглеп үрээр.

Аарыгның өөскүдүкчүлериниң тараар кол хевирлери:

— Аарыгның эдилекчизи биле камгалал чокка эр-херээжен чорук кылыры.

— Иштиг турган аарый берген авазындан чаш төлче дамчыыры.

— Аарыг авадан чаш уругну эмзирип турар үеде дамчыыры.

Хол тутчуп, куспактажып, ошкажырга, хап сорар курт-кымыскаяктар ызырарга, аяк-сава, орун-дөжек таварыштыр, туалет, бассейн ажыглаанда ВИЧ инфекция халдавас.

ВИЧ инфекцияны эмнеп, узуткаар, камгалал күштер быжыглаар эмнер ам дээрезинде чок. Ынчангаш бо аарыгдан камгаланыры кончуг чугула.

Лариса КАРА-САЛ.,
СПИД-ке удур демисел төвү.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторнуң оралакчызы), В. О. КУУЛАР (кол редакторнуң оралакчызы), С. С. МОНГУШ (харыысалгалыг секретарь), Е. О. СЕВЕКПИТ.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары —3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92, оралакчылары —3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98, үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый —3-36-82; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-41-16; чарлалдар килдизи — 3-34-39.

Агар саны: КБ «Тыва кредит» № 363406, корр. сч. 700161629, МФО 049304729, ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чагыдылгазынга контроль болгаш бүрүткелдиң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тиражы 6015. Чагыг № 106 — 241.